

પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ડિપ્લોમા (ડી.એલ.એડ.)

અભ્યાસ- ૫૦૧
ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ:
સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરિપ્રેક્ષ્ય

વિભાગ- ૧
ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ: પુર્વવર્તી

રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિદ્યાલયી શિક્ષા સંસ્થાન
એ- ૨૪-૨૫, ઈન્સ્ટિટ્યુશનલ એરીયા, સેક્ટર- ૬૨, નોઈડા
ગૌતમબુદ્ધ નગર, યુપી- ૨૦૧ ૩૦૯.
વેબસાઈટ: www.nios.ac.in

વિભાગ- ૧

ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ: પુર્વવર્તી

વિભાગ- ૧

ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ: પુર્વવર્તી

એકમ ૧ : ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થા- ૧

એકમ ૨ : ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થા- ૨

એકમ ૩ : મૂળભૂત અધિકાર તરીકે શિક્ષણ

એકમ ૪ : યુઈઈ માટે સંસ્થાકીય માળખું

વિભાગ પરિચય

તમે શીખનાર તરીકે ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ : પુર્વવર્તી માં અભ્યાસ કરશો: આ વિભાગમાં ચાર એકમોનો સમાવેશ થાય છે. દરેક એકમોમાં વિભાગો અને ઉપવિભાગો છે..

એકમ-૧ માં તમે પ્રાચીન ભારતમાં શૈક્ષણિક વ્યવહારો વિશે શીખીશો. ગુરુની બદલાતી ભુમિકા અને જવાબદારી ઓ શિક્ષક તરીકે તમે બ્રિટિશ રાજ દરમિયાન વિવિધ કમિશન અને સમિતિઓની મુખ્ય ભલામણનું મુલ્યંકન કરી શકશો અને ભારતના શિક્ષણ ૧૯૪૭ પહેલાંની મુખ્ય વિકાસની ચર્ચા કરી શકશો. તમે પ્રાચીન સમયથી ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થાના સંક્ષિપ્ત ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં પુર્વનો - સ્વતંત્રતા પૂર્વનો સમયગાળો અને તેનો ઈતિહાસ આપણને કહે છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશ્વની સૌથી જુની સંસ્કૃતિ છે. સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક વારસામાં ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થા ગોઠવાયેલ છે.

એકમ- ૨ તમે આધુનિક સમય (૧૯૪૮ થી ૨૦૦૫) માં સમિતિઓ અને કમિશનની ભલામણો, ખાસ કરીને ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થાના પ્રારંભિક શિક્ષણને વાંચી શકશો. સ્વતંત્રતા પછી, મુક્ત રાષ્ટ્રની પહેલી અગ્રતા એ ડિઝાઈન કરવાની હતી. શિક્ષણ સુવિધાઓને અમલમાં લાવવા અને દેશમાં અસરકારક શિક્ષણ પ્રણાલી સ્થાપિત કરવા માટે ઘણા કમિશન અને સમિતિઓ તૈયાર કરવામાં આવી છે.

એકમ- ૩ માં તમે ભારતના બંધારણની કલમ ૪૫, ૮૬ મી બંધારણીય સુધારા, આરટીઈ એક્ટ ૨૦૯ અને બાળ અધિકારના અધિકારો હેઠળ શિક્ષણના મુળભુત અધિકાર તરીકેની કલમ ૪૫ હેઠળ યુ.ઈ.ની ખ્યાલ અને જરૂરિયાત શીખી શકશો. તમે આરટીઈ અધિનિયમ ૨૦૦૯ ની જોગવાઈઓ તેમજ એડિમેન્ટરી એજ્યુકેશનના સાર્વત્રિકરણના લક્ષ્યાંકોને હાંસલ કરવાની તમારી ભુમિકા શિક્ષક તરીકે અભ્યાસ કરશો. (કલમ ૪૫, ૮૬ માં બંધારણીય સુધારો , આરટીઆ ૨૦૦૯)

એકમ-૪ યુ.ઈ.આઈ. માટે સંસ્થાના માળખામાં વ્યાખ્યાયિત કરવા તમને સહાય કરશે, જેમકે રાષ્ટ્રીય રાજ્ય અને જિલ્લા કક્ષાએ એનસીઈઆરટી, એસસીઈઆરટી, એસઆઈઈએમટી, ડીઆઈઈટી, બીઆરસી, સીઆરસીની ભુમિકા.

વિષયવસ્તુ

ક્રમ	યુનિટ	પેજ.નં.
૧	એકમ ૧: ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થા- ૧	૧ -૧૮
૨	એકમ ૨: ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થા- ૨	૧૯-૩૫
૩	એકમ ૩: મૂળભૂત અધિકાર તરીકે શિક્ષણ	૩૬-૫૮
૪	એકમ ૪: યુઈઈ માટે સંસ્થાકીય માળખું	૫૯-૭૫

યુનિટ-૧ ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી

નોંધ

સંરચના

- ૧.૦ પ્રસ્તાવના
- ૧.૧ અધિગમ ઉદ્દેશ્ય
- ૧.૨ પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ-એક સંક્ષિપ્ત સર્વદાણ (અહેવાલ)
  - ૧.૨.૧ પ્રાચીન સમયમાં ગુરુની ધારણા.
  - ૧.૨.૨ ગુરુની ભુમિકા અને તેની ફરજો.
  - ૧.૨.૩ વર્તમાન સાંવૃત્તિક (વ્યાવસાયિક) અધ્યાપક શિક્ષણ.
  - ૧.૨.૪ એક અધ્યાપકની વિશેષતા-ભુમિકા અને દાયિત્વ.
- ૧.૩ આજની ભારતીય શિક્ષણની ઉત્પત્તિ પુર્વ સ્વતંત્રતા સમય.
  - ૧.૩.૧ મર્કોલે મિનટસ.
  - ૧.૩.૨ વૃડસ ડિસ્પેચ.
  - ૧.૩.૩ હંટર કમિશન.
  - ૧.૩.૪ વિશ્વ વિદ્યાલયો સંબંધિત આયોગ.
  - ૧.૩.૫ સેડલર આયોગ.
  - ૧.૩.૬ હાર્ટગ સમિતિ
  - ૧.૩.૭ સપરુ સમિતિ
  - ૧.૩.૮ અબોટ-વુડ પ્રતિવેદન (રિપોર્ટ)
  - ૧.૩.૯ જાકિર હુસૈન સમિતિ પ્રતિવેદન
  - ૧.૩.૧૦ સાર્જક પ્રતિવેદન
- ૧.૪ સારાંશ
- ૧.૫ સંદર્ભ ગ્રંથ/કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તક
- ૧.૬ અન્ય મુદ્દાનો અભ્યાસ.

નોંધ

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી - I

તમે અનુભવ કરશો કે શરૂઆતનું શિક્ષાનું સાર્વાગીરણ આજે એક વૈશ્વિક ચિંતાનો વિષય બની ગયો છે. શિક્ષાના આ સાર્વાગીકરણને શતાબ્દી વિકાસના લક્ષ્યોમાં એક મહત્વપુર્ણ સ્થાન આપ્યું છે અને આને આજિવિકાથી બીજા સ્થાન પર મુકવામાં આવ્યું છે. જેને વિશ્વના ૨૦૦ થી વધારે દેશો દ્વારા આગલા ૧૫ વર્ષોમાં પ્રાપ્ત કર્યું હતું, (આ નિરક્ષરતા ઉન્મુલન અને પ્રારંભિક શિક્ષાની સાર્વાગીકરણના પ્રાપ્તિ માટે આપણે લગાતાર લગભગ પચાસ વર્ષોથી કરેલા પ્રયાસ હવે સફળ થતા જોવા મળે છે. આજ આપણી આટલી મોટી જનસંખ્યા માટે એક વિશાળ શૈક્ષણિક તંત્ર ઊભુ થઈ ગયું છે. જેમાં ઉન્નત નાંમાકન, અવધારણા તથા અધ્યાપાક-અધ્યેતા અનુસ્પુત છે. ઉચ્ચ સાક્ષરતા દર છે તથા વધારે આધારભૂત સુવિધા તથા એમના વિકાસ વિદ્યામાન છે. તેમાંથી સાક્ષરતા અભિયાન, રાષ્ટ્રીય પૌઢ શિક્ષા કાર્યક્રમ, ડી. પી. ઈ. પી., એસ. એસ. એ. શિક્ષાના અધિકાર જેવી રાષ્ટ્રીય સ્તર પર થઈ ગયેલા કાર્યક્રમ છતાં પણ આજે લાખો બાળકો આજે પણ વિદ્યાલયના બહાર છે. હજારો શિક્ષકોની ભરતી કરવાની આવશ્યક છે તથા વષ-૨૦૧૫ પૂર્વ લગભગ ૧૦ લાખ શિક્ષકો ને પ્રશિક્ષિત કરવાની આવશ્યકતા છે. આ પરિસ્થિતિમાં રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિદ્યાલય શિક્ષા સંસ્થાઓના દ્વારા ચલાવવામાં આવેલ શરૂઆતના શિક્ષણમાં ડિપ્લોમાં કાર્યક્રમ મહત્વપુર્ણ બની ગયું છે.

આપણે આ કાર્યક્રમના પ્રથમ પાઠ્ય ક્રમની શરૂઆત કરી શકીએ છીએ. આ પાઠ્યક્રમનો પ્રથમ પાઠ છે પ્રાચિન ભારતીય શિક્ષણ. આ પાઠ તમને પ્રાચીન સમયથી પ્રારંભ કરીને સ્વતંત્રતા પૂર્વના સમય સુધીની ભારતીય શિક્ષાના સંક્ષિપ્ત ઐતહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યથી અવગત કરાવશે.

ઈતિહાસના અધ્યનથી તમે જાણો છો કે ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશ્વની સૌથી જુની સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે. કોઈની પણ સભ્યતાના સાંસ્કૃતિક ભાવ તથા રાષ્ટ્રના આદર્શ તેમના દ્વારા અનુસરી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના દ્વારા પ્રતિબિંબિત થાય છે. વાસ્તવમાં જેવા તમને વિદિત છે એક સભ્ય સમાજમાં વિદ્યાલયની સંસ્થા તથા શૈક્ષિક પ્રક્રિયાની શરૂઆત એ સમાજ તથા સાંસ્કૃતિના નિર્માણ, વિકાસ તથા એને સંપોષિત કરવાના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે છે. આજ આપણા દેશમાં થયું છે. ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી ભારતની સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક પરંપરાથી જોડાયેલી છે. વધારે પડતી ખામીઓ છતાં પણ આ સામાજિક પુન: નિર્માણ તથા વિકાસનું એક સશક્ત સાધન રહ્યું છે.

પ્રાચીન ભારતની શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓની સમીક્ષા. ઐતિહાસિક સમયમાં કઈ બાબત અધ્યાપકને માટે કારણ બની જેમકે, એ સમયમાં તો કોઈ મૂદ્રણ સુવિધા પ્રસારની વ્યવસ્થા ન હતી. તમે પ્રાચિન કાળના ભારતીય શિક્ષણ મુલ્યોને શોધી શકો છો અને આજ ના વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં તેના ઔચિત્યની શોધ પણ કરી શકો છો.

આ પાઠમાં તમે પ્રાચિન ભારતની શૈક્ષણિક સમીક્ષા કરી શકશો, આનાથી આગળ તમે ગુરુની પરિવર્તનશીલ ભૂમિકા અને ફરજોનું અવલોકન કરી શકશો. તે ઉપરાંત તમે બ્રિટિશ શાસન કાળમાં સમાયેલ ભિન્ન શિક્ષણ આયોગ તથા સમિતિઓના પુન: નિરીક્ષણ અને મુલ્યાંકન કરી શકશો તથા કહી શકશો કે તેમ આ અનુસંધાને ભારતીય શિક્ષણને કેવી રીતે પ્રભાવિત થયું. તેનાં વિશેષ સ્વતંત્રતા પુર્વે થયેલ શરૂઆત શિક્ષણના વિકાસની જાણકારી મેળવી શકશો.

નોંધ

૧.૧ હેતુઓ

- આ પાઠને સમજવાથી તમે ચોક્કસ જાણશો કે .
- પ્રાચિન ભારતની શૈક્ષણિક રીતિઓને વિચારી શકશો તથા તેને જાણી શકશો તેમજ આજના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પણ એ તેને મુલવી શકશો .
- પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગુરૂની ભુમિકા તથા તેની પ્રતિષ્ઠાનુ મુલ્યાંકન કરી શકશો. પ્રાચિન કાળોમાં શિક્ષાને સમ્મુખ આવી પ્રવૃત્તિઓ, મુદ્દા અને સ્પર્ધાઓને બતાવી શકશો. પ્રાચીન ઘટનાઓનું વિશ્લેષણ કરી શકશો જેના કારણે શરૂઆતની શિક્ષણ પ્રણાલી વર્તમાનમાં આવી શકી ભિન્ન આયોગ અને સમિતિઓને સંસ્કૃતિઓનો શરૂઆતની શિક્ષણપ્રણાલિ પર પ્રભાવ જોઈ શકશો.

૧.૨ પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ- એક સંક્ષિપ્ત સર્વક્ષણ.

૧૭મી સતાબ્દી પહેલાં તમને એક પણ પુસ્તક નહી મળે. જેમાં પ્રાચીન ભારતીઓના શૈક્ષણિક સિધ્ધાંતો અને પદ્ધતિઓ ઉપલબ્ધ હોય જ્યારે સત્યએ છે કે આ પ્રકારના સિધ્ધાંતો તથા પદ્ધતિઓ વધારે લાભો સમય વ્યવહારમાં રહી. સૂત્રો અને સ્મૃતિઓ જેવા ધર્મ ગ્રંથોમાં માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણનાં મુખ્ય લક્ષણોની રૂપરેખા અવશ્ય મળી શકશે. પરંતુ તેમને પ્રાથમિક શિક્ષણનું અલગ વિવરણ નહી મળે.

સંભાવના છે કે પ્રાચીન સમયમાં શિક્ષણને સ્વઉત્થાનની એક પ્રક્રિયા સમજવામાં આવતી હતી. જે જીવનથી મૃત્યુ પર્યાપ્ત ચાલતી રહેતી હતી. પ્રાથમિક અવસ્થામાં જીવન જીવવમાં અને દૈનિક ક્રિયા કરમની કરવામાં હતી.

તમને દેશમાં એવું સાહિત્ય મળી શકે છે. જેમાં જ્ઞાને વ્યક્તિની ત્રીજી આંખ સમજવામાં આવે છે. તેવું કહેવાય છે કે જે જીવનનાં દરેક સંજોગોમાં અંતરદ્રષ્ટિ પ્રદાન કરે છે. આપણા પુર્વજોની માન્યતા રહી છે કે શિક્ષણ અંતરદ્રષ્ટિ દ્વારા બુધ્ધિ સર્વધિત કરે છે જેને એક શક્તિ સમજવામાં આવે છે તથા જેને તમારી કાર્યશીલતા વધે અને તમને એ લાયક બનાવે છે કે તમે પ્રતિષ્ઠા, સન્માન અને ધન દોલત કમાઈ શકો છો.

એવી માન્યતા હતીકે ધન દોલતથી પ્રસન્નતા મળે છે. પરંતુ આનાથી આપણને આપણા ધાર્મિક પારિવારિક તથા સામાજિક કર્તવ્યોના નિર્વાહમાં પણ સહાયતા મળે છે. આ ઉપરાંત આનાથી મુક્તિનો માર્ગ ખુલે છે. ભતુહરીના નીતીશતકમાં કહ્યુ હતુ કે શિક્ષણ વગર આપણે પશુ સમાન છીએ. એવી ધારણા રહી છે કે શિક્ષણ જુદાજુદા રૂપોમાં વ્યક્તિ તથા સમાજમાં પરિવર્તન આવે છે.

(1) જ્ઞાનંતૃતીય મનુજસ્ય નેત્રં! સુભાષિતલ સંદોહ

(Subhashitaratnasandoha.p. 194)

Knowledge is the third eye of an individual

(2) બુદ્ધિર્મસ્ય બલ તસ્ય ! (Budhiaryasya balam tasya!)

(3) સા વિદ્યા યા વિમુક્તેય (Sa Vidya ya vimuktaya!)

(4) વિદ્યાદદાતિ વિનયમ્ વિનાયદ્યાતિ પાત્રતામ્ !

પાત્રત્વાદ્ધ નમાપ્રોતિધનોર્ધ્ધ તતઃ સુખમ્ !!

(Vidya dadati vinayam, vinayadyati patratam!

Patratwadhanamapnoti, dhanadharmamam tatah sukham!!)

(5) વિદ્યાહીન પશુ : (Vidyavihinah pashuh!)

નોંધ

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી - I

શિક્ષણનો આરંભ ઉપનયન સંસ્કારથી થતો હતો તથા છોકરા અને છોકરી બંનેને શિક્ષણનો અધિકાર હતો. ઈતિહાસમાં વિખ્યાત વિદેશી મહિલાઓ, જેવી કે, ગાર્ગી, અત્રૈયી, કોશલ્યા, તારા, દ્રોપદીના ઉદાહરણ જોવા મળે છે. નિમ્ન સ્તરનું શિક્ષણરોજના સાંસારિક ક્રિયાઓના માટે આયાજિત કરવામાં આવતું હતું. જેનું ઉદ્દેશ્ય પોતાની તાત્કાલિક જરૂરીયોતોની પૂર્ણતા માટે પારિવારિક વ્યવસાયોને તૈયાર કરવાનું હતું. ઉચ્ચ શિક્ષણ અંતર્ગત વ્યાકરણ, ઈતિહાસ, પૌરાણિક કથા, વેદો, તર્કશાસ્ત્ર, રાજ્યતંત્ર, યુધ્ધકલા કે વિજ્ઞાન, લલિત કલાઓનું ગહન અધ્યયન સમાવિષ્ટ હતું, જેનું અંતિમ લક્ષ્ય આત્માની અનુભૂતિ હતું.

શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય એક ઉન્નત જીવન માટે અભ્યાસ દ્વારા પ્રાથમિક ક્રિયાકરમ માટે પ્રશિક્ષિત કરવાનો હતો. જીવનની ચાર અવસ્થાઓ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ તથા સંન્યાસઆશ્રમમાં એક પુત્રના રૂપમાં, પતિનાં રૂપમાં, એક પિતાના રૂપમાં પોતાના કર્તવ્યોનો નિર્વાહ કરવાનું શિખવવામાં આવતું હતું. એક વિધાર્થીને સમજાવવામાં આવતું હતું કે, તે જાતિનો સંસ્કૃતિનો સંરક્ષણ અને પ્રકાશ સ્તંભ છે શિક્ષા ઉપરાંત દીક્ષાંતભાષણના સમયે તેને કહેવામાં આવતું અને આદેશ આપવામાં આવતો હતો કે સમાજને યોગ્ય અને સ્વાવલંબી ઉત્પાદક સદસ્યના રૂપમાં તેના કેટલાંક સામાજિક જવાબદારી અને કર્તવ્ય હોય છે જેને જીવનમાં ઉતારવા પડે છે.

(અલ્તેકર ૧૯૫૧, પેજ ૩૦૨-૦૩)

આ ઉપરાંત આધ્યાત્મિકતા, ચરિત્ર નિર્માણ, વ્યક્તિત્વ વિકાસ, નાગરિકતા, કુશળતાને પ્રોત્સાહન, સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ અને પ્રસારણ શિક્ષણનું નિશ્ચિત લક્ષ્ય તથા ઉદ્દેશ્ય હતું. આ ઉદ્દેશ્યોની પ્રાપ્તિ માટે વિભિન્ન ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો તથા વ્રત, પ્રાર્થના, તહેવારોને ઉજવવા નૈતિક આચરણ કરવું, માનસિક વૈચારિક તથા આદતોની શુદ્ધતા, મૂળ વૃત્તિઓ પર નિયંત્રણ વડીલ, વયસ્ક તથા આપણાથી નાના માટે શિષ્ટાચાર તથા વ્યવહાર સંબંધી નિયમન, શિક્ષક અભિગમ વ્યવહાર વગેરે નિર્ધારિત કરી શકાય છે. યૌદ્ધ વિદ્યાઓ/વિદ્ધતા સંબંધી વિજ્ઞાન તથા દૃઢ કળાઓ (કળા સંબંધિત દૈનિક જીવન નિત્ય ક્રિયા સંબંધી કાર્ય) શિક્ષણનું અભિન્ન અંગ હોય છે. અધ્યન માટે વિદ્યાર્થીઓને તેમની રૂચિના વિષય પસંદ કરવાનો અધિકાર હતો. સાદગી અને આત્મસંયમ વિદ્યાર્થી જીવનનું અંગ હતું. આત્મવિશ્વાસનો વિકાસ તથા આત્મસંયમને માટે અધિગમ પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષાનો મહત્વપૂર્ણ પક્ષના હતા. તર્કશાસ્ત્ર, દર્શનનુ(વિદી), સાહિત્ય વગેરે વિષયોના અધ્યયન કરવાવાળા વિદ્યાર્થીમાં વિવેકનિર્ણય તથા અન્ય વ્યક્તિગત સંબંધી પાસા સારી રીતે વિકસિત થતા હોય છે. કોઈ વિદ્ધતાપુર્ણ વાદ-વિવાદમાં કોઈ એક પક્ષના સમર્થ કરવા પુર્વે તે મુદ્દાને બંને પક્ષો સમજાવવા માટે વિદ્યાર્થીને પ્રશિક્ષિત કરવામાં આવે છે.

આ પ્રક્રિયાથી વ્યક્તિને લક્ષિત્રિક મૂલ્યામાં પ્રોત્સાહન મળતું હતું તથા વ્યક્તિમાં તાર્કિકતા તથા બીજાના પ્રત્યે સહાનુભૂતી જેવા ગુણોના વિકાસ થતો હતો જે વિદ્યાર્થી વેદોનું અધ્યયન કરતા હતા તેમણે માટે શિક્ષણ સમૂતિનું યાંત્રિક પ્રશિક્ષણ હતું એમને અપેક્ષા હતી કે તે બધા સાહિત્યક, સાંસ્કૃતિક, તથા વ્યવસાયિક ધરોહરને થોડા સમયમાં માત્ર સ્મૃતિની સહાયતાથી આરક્ષિત રાખે અને આગળની પેઢી સુધી લઈ જાય સ્મૃતિ ઐધારિત શિક્ષણ એટલા માટે હતું કે તે સમયે જ્ઞાન પરિક્ષણ ને માટે કાગળ કે મુદ્રણયંત્ર જેવા કોઈ સાધન ઉપલબ્ધ ન હોતા. ટુકમાં તમે જોશો કે તે કાળમાં શિક્ષણને આત્મ-ઉન્નતિ કે જીવમન-ચર્યત ચાલતી નિરંતર પ્રક્રિયા સમજવામાં આવતું હતું તથા વિદ્યાર્થીઓના શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક તથા આધ્યાત્મિક ક્ષમતાઓને સુવ્યવસ્થિત તથા પ્રાથમિક વિકાસના સ્ત્રોત સમજવામાં આવતું હતું જેને હેતુ એક લાભદાયક રીતે નાગરિકના રૂપમાં જીવનવ્યવહાર કરી શકે તથા વર્તમાન તથા ભવિષ્યમાં ઉન્નતિ કરી શકે.

નોંધ

પ્રગતિ શોધ-૧

(૧) પ્રાચીન ભારતમાં શિક્ષણનું છેલ્લુ લક્ષ્ય શું હતું ?

.....

.....

.....

(૨) મુદ્રણ કળાની સુવિધાના અભાવથી જ્ઞાન પરિક્ષણ કેવું થાય છે ?

.....

.....

૧.૨.૧ પ્રાચીન સમયમાં ગુરૂની અવધારણા

પ્રાચીન ભારતમાં શિક્ષણની ગુરૂકુળ પ્રણાલી હતી. એક નિશ્ચિત સમય માટે વિદ્યાર્થીને ગુરૂ સાથે રહેવું પડતું હતું. ગુરૂનો આશ્રમ એક પ્રકારનું છાત્રાલય હતું. દરેક વિદ્યાર્થી ભલેને તે ગરીબ હોય કે પૈસાદાર હોય અથવા ઉચ્ચ ખાનદાન સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય તેને એક સાથે રહેવું પડતું હતું. બધાની સાથે એક જેવો વ્યવહાર કરવામાં આવતો હતો. તમને યાદ હશે કે કૃષ્ણ અને સુદામાં બન્ને એક સાથે ગુરૂકુળમાં રહેતા હતા. ગુરૂકુળમાં શિક્ષણ નિઃશુલ્ક હતું પરંતુ ગુરૂકુળને ચલાવા માટે બધાને ભિક્ષા (માધુકરી) માંગવી પડતી હતી. તેનાથી વિનમ્રતા અને સમાજ પ્રતિ કૃતજ્ઞતા જેવા ગુણોનો વિકાસ થતો હતો. આનાથી જાતિગત પરંપરાને ઓછી કરવામાં મદદ રહેતી કે ગુરૂકુળમાં બધા વિદ્યાર્થીઓને સમાન માનવામાં આવતા હતા.

ગુરૂ ગુરૂકુળના પ્રમુખ સ્થાને રહેતા તે બધા વિદ્યાર્થીઓ માટે પિતા સમાન, માતા-પિતા કે વાલી સમાન વ્યવહાર કરતાં હતાં. તે વિદ્યાર્થીઓને તે કોઈ અપેક્ષા વગર શિક્ષણ પ્રદાન કરતા હતા. ગુરૂને માટે શિક્ષા આપવા ધન વિદ્યાદાન લેવું વર્જિત હતું. તેને તેઓ સર્વોત્તમ દાન સમજતા હતા અને જ્ઞાન વહેંચવાનો વિચાર નિંદનીય ગણાતો હતો. ગુરૂકુળ ચલાવા માટે રાજાઓ દ્વારા ગુરૂ-દક્ષિણાના ફળ સ્વરૂપમાં પણ કોઈ સહાયતા મળી જતી હતી. વિદ્યાર્થી પોતાના શિક્ષણ પ્રાપ્તિના અંતમાં ગુરૂકુળ છોડતા સમયે ગુરૂકુળને પોતાની શ્રદ્ધા સમાન સહાયતા આપતા આટલું ગુરૂકુળ ચલાવવા માટે પર્યાપ્ત હતું કારણ કે ગુરૂકુળમાં રહેતો પ્રત્યેક વ્યક્તિ સંયમ અથવા તપનું જીવન વ્યતીત કરતા માંગતા હતા અથવા તેમને ધન સંગ્રહની અનુમતિ નહોતી.

ગુરૂના રૂપમાં કેવળ તે જ વ્યક્તિની ઓળખ, નિયુક્તિ, અથવા આદર રહેતો હતો. જે વાસ્તવમાં એક વિદ્વાન એક ઉત્કૃષ્ટ વિશેષજ્ઞ, તેમજ આધ્યાત્મિકરૂપમાં પ્રબુદ્ધ વ્યક્તિ ગણાતી. જેવી રીતે આપ જાણો છો કે ભારતમાં ખુબ જુની ગુરૂ-શિષ્ય પરંપરા રહી છે. ગુરૂને તેમની સ્વાર્થ રહિત સેવા માટે સમજવામાં ઉંચું સ્થાન આપવામાં આવતું હતું. અને ત્યાં સુધી કે રાજાઓ પણ ગુરૂનું સન્માન કરતા હતા. ગુરૂને માતા-પિતાથી પણ વધારે માનવામાં આવતા હતા તેમજ ગુરૂનું સ્થાન દેવતાઓથી પણ વધારે હતું.

ગુરૂ બ્રહ્મા, ગુરૂ વિષ્ણુ, ગુરૂદેવો મહેશ્વર,
ગુરૂ સાક્ષાત, પરમ્ બ્રહ્મા તસ્મૈશ્રી ગુરૂવે નમઃ

ગુરૂનું હૃદય, મસ્તક, હાથ, આધ્યાત્મિકતા, જ્ઞાન અથવા વિદ્વતા જેવા ગુણોના પ્રતિક છે. એક સાચો ગુરૂ પોતાના જીવનની અંતિમ ક્ષણોમાં પણ એક વિદ્યાર્થી હતો. આ

નોંધ

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી - I

આપણા આજના એલ-૩ શિક્ષણની અવધારણાના અનુરૂપ હતું. તેણે Guide the ride, no'sage on the stage' સમજી શકાતું હતું.

તે સમયમાં ગુરૂ એક સંપૂર્ણ સંસ્થાના સમાન હતા જે પોતાની વિદ્વતા તથા બલિદાન માટે પ્રખ્યાત હતા. ભારતમાં તેવા ગુરૂ પ્રત્યે દુનિયાના બધા જ વિદ્યાર્થી આકર્ષિત થતા હતા અને ભારતમાં વિદ્યાગ્રહણ કરવા આવતા હતા. જ્યારે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી જતી હતી તો ગુરૂ પોતાના જુના વશિષ્ટ તથા પ્રભાવશાળી શિષ્યાને અધ્યાપન અધિગમ પ્રક્રિયામાં સમાવેશ કરી લેતા હતા. આનાથી અધ્યાપકને પોતાના કાર્યમાં જરૂરી સહાયતા મળી જતી હતી તથા તે જુના વિદ્યાર્થીઓ અધ્યાપક બનવાને ઈચ્છુક હતા. માટે ગુરૂના પ્રત્યક્ષ હાજરીમાં અધ્યાપનનું પ્રશિક્ષણ આપવાની તકમળતી હતી.

મોનીટર પ્રણાલી વાસ્તવમાં પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષાનું જ યોગદાન છે જેના અંતર્ગત વરિષ્ઠ વિદ્યાર્થી (જે ગુરૂના પુત્ર હોય છે અથવા કોઈ વરિષ્ઠ વિદ્યાર્થી) નાના ધોરણના વિદ્યાર્થીને ભણાવે છે. બાદમાં મનુકાળમાં જ્યારે ચતુર્વર્ણ (વર્ણ વ્યવસ્થા) ને એક સામાજિક વ્યવસ્થાનું લીધુ ભારે કોઈ પણ બ્રાહ્મણ પુત્રને ગુરૂ બનવવામાં આવતાં તે વિદ્વાન હોય પણ ખરો નહીં. પિતા પોતાના પુત્રને એક અધ્યાપકના રૂપમાં પ્રશિક્ષિત કરવા લાગ્યા જેનાથી અધ્યાપન માત્ર બ્રાહ્મણોના પારિવારિક વ્યવસાય બનીને રહી ગયો.

૧.૨.૨ ગુરૂની ભુમિકા તથા ફરજો.

પ્રાચીન ભારતમાં ગુરૂને જુદા-જુદા પ્રકારની ભુમિકાઓ આપવામાં આવતી હતી. જે વિદ્યાર્થીના માટે માતા-પિતાની, અધ્યાપકની એક વિદ્વાનની એક ધર્મ પ્રચારકની તથા એક મિત્ર, એક દાર્શનિક તથા પથપ્રદર્શકની ભુમિકા નિભાવતા હતા. વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતોને વ્યક્તિગતરૂપે દેખભાળ કરવી પડતી હતી જે જોવાનું કે કેમ ગુરૂનું કર્તવ્ય હતુ કે વિદ્યાર્થી વિકાસ કરી રહ્યો છે કે કેમ તથા ગુરૂ તેમજ પોતાની જાતે જ સંતોષથી છે પ્રગતિ કરી રહ્યો છે. અધ્યાપક તેમજ શિષ્યમાં પિતા અને પુત્રની જેમ ઘનિષ્ઠ સંબંધ હતો. આ સંબંધમાં ઉપનિષદમાં જુદી રીતે વ્યાખ્યા આપવામાં આવી હતી. ઉપનિષદનો શાબ્દિક અર્થ છે “ નજીક બેસવું” અર્થેતા વિદ્યાર્થી અધ્યાપકની ચરણોમાં બેસીને વિદ્યોપાસના કરતો. ઓગણીસમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં માનિયર વિલીયમ દ્વારા રચિત શબ્દકોષ અનુસાર ઉપનિષદનો અર્થ છે. પરમાત્માના જ્ઞાનનું પ્રણયય અથવા ઉદ્ઘાટન કરી અંધકારને દુર ભગાવવું. કઠોપષિદ તથા બૃહદરણ્યાયનુ ઉપનિષદ પર શંકાર્યાર્ચની વ્યાખ્યા અનુસાર ઉપનિષદનું વિષયવસ્તુ આત્માવિદ્યા છે અર્થાત આત્મજ્ઞાન અથવા બ્રહ્મજ્ઞાન.

અધ્યાપન કાર્ય ગુરૂ અને શિષ્યના વચ્ચે મૌખિક સંવાદના રૂપમાં હતું જેના વધારે પડતા વ્યાખ્યાન, પ્રવચન, વાદ-વિવાદ તથા વિવેચના એજબરોજના, નિત્યક્રીયાના અંગ હતા. મુલ્યાંકન સતત વ્યાપકરૂપથી થતું જેને ગુરૂ સંચાલિત કરતા હતા. ઔપચારિકરૂપથી કોઈ પરીક્ષા ન હતી કોઈ ડીગ્રી કે સર્ટીફિકેટ આપવામાં આવતા નહીં ફક્ત દીક્ષાંત સમારોહ સમયે ગુરૂ ઘોષણા કરે છે કે અમુક વિદ્યાર્થીને અનુબુદ્ધો પ્રાપ્ત કરી દીધી છે. તે વિદ્યાર્થીને ગુરૂ એક વિદ્વત મંડળીની સામે પ્રસ્તુત કરીને જે પ્રશ્ન પુછવા હોય તે પુછી શકે છે અથવા વિદ્યાર્થીને વાદ-વિવાદ માટે કહેવામાં આવતુ હતુ કે તે તેમની યોગ્યતા સિધ્ધ કરી શકે છે. તેમાં પ્રાપ્ત સફળતાના ઉપરાંત વિદ્યાર્થી વિષય વિશેષમાં તેમના પાતુત્ય માટે ઓળખવામાં આવતો હતો. અને એક વિદ્વાન વ્યક્તિના રૂપમાં સ્વીકાર કરી લેવામાં આવતો હતો. અધ્યયન કાળમાં વિદ્યાર્થીની સ્વતંત્રતાનું સમ્માન કરવામાં આવતુ હતું. વિદ્યાર્થી તેમના ગુરૂ તથા વિષય પસંદ કરવામાં સ્વતંત્ર હતો. જે આ ગુરૂનો વિશેષ

નોંધ

અધિકાર માનવામાં આવતો કે તે ક્યા વિદ્યાર્થીને પોતાના શિષ્યના રૂપમાં સ્વીકાર કરે છે કે નહિ. તમે જોઈ શકો છો કે બૌદ્ધકાળમાં મઠ અને મંદિર ઉચ્ચ શિક્ષણ કેન્દ્રોના રૂપમાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને ઔપચારીકરૂપથી સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હતા. સમ્રાટ અશોકના શાસનકાળમાં હિન્દુ ગુરુકુળોમાં પ્રતિપક્ષ કે પુરકના રૂપમાં આ સંસ્થાઓને વિશાળ પ્રતિષ્ઠાના રૂપમાં વિકસીત કરવામાં આવી હતી. આ આવાસી વિશ્વવિદ્યાલય બની ગઈ. જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ, ગુરુઓ અને વિદ્યાર્થીઓ સમુહજ્ઞાનની શોધમાં સાથે સાથે રહેતા તથા કામ કરતા હતા. તે પોતાને જ્ઞાનના સર્જન, સંરક્ષણ તથા પ્રસારણમાં વ્યસ્ત રાખતા હતા જે આજના વિશ્વવિદ્યાલયના ત્રણ પ્રકારો શિક્ષક, શોધ તથા પ્રસારણના સમાન છે.

ગુરુકુળમાં પ્રવેશ પરીક્ષાઓના માધ્યમથી થતો હતો. આ પરીક્ષા બહુ જ કઠિન હતી અને ઉચ્ચ શિક્ષણના જાણીતા કેન્દ્રો તક્ષશિલા, નાલંદા, વિક્રમશિલા, વલ્લભી, નાડિયા, કાંચી, બનારસ વગેરે સ્થાનો પર આયોજિત કરવામાં આવતી હતી. આ કેન્દ્રો પર આખા ભારત અને વિદેશથી વિદ્યાર્થીઓ આવતા.

ગુરુકુળની આ વિશેષતા હતી કે તેમાં શિક્ષણ વ્યક્તિગત રીતે આપવામાં આવતું હતું. એક સંસ્થાના રૂપમાં પાઠશાળાની મધ્યકાલીન ભારતમાં ઈસ્લામી શિક્ષણ આપવા માટે મસ્જિદોમાં નીચા સ્તરની શિક્ષા માટે મકબરા તથા ઉચ્ચ પ્રારંભના માટે મદરેસા સ્થાપવામાં આવતી હતી. આ ઈસ્લામી શિક્ષણ કે જે પવિત્ર કુરાનનો ભાગ હતો. જે મુસલમાન બાળકોના મુલ્લાઓ તથા મૌલવૈયાઓ ના દ્વારા આપવામાં આવતો હતો. આ વ્યવસ્થા તે સમય સુધી ચાલતી રહી જ્યાં સુધી ભારતમાં ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની આવી જેમાં બહુ વધારે પ્રદેશો પર નિયંત્રણ સત્તાના રૂપમાં પોતાની સ્થાપના કરી.

૧.૨.૩ વર્તમાનમાં વ્યવસાયિક શિક્ષક શિક્ષા

જેમ કે પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણના આવા વધારે સારા પક્ષ હતા. જેના આધુનિક શિક્ષણમાં સતત કરવામાં આવતું હતું તથા તેમાં આજ એક વ્યવસાયિક શિક્ષક બનવા માંગતા હોય તો આપણે વિભિન્ન કૌશલ્યો, ગુણોને શીખવા પડશે. તેમાં પ્રામાણિકતા પ્રાપ્ત કરવી પડશે. તેને આત્મસાત્ કરવા પડશે અને બીજા વ્યક્તિને સાથે તેમની અન્યોન્યક્રિયામાં નિર્દેશિત કરવા પડશે. આ થોડા ગુણ નીચે મુજબ હોઈ શકે છે.

પ્રભાવશાળી તથા હકારાત્મક : હકારાત્મકરૂપમાં વિચારો તથા બીજાને પણ હકારાત્મક બનવા માટે પ્રોત્સાહિત કરો.

અભિવ્યક્તિશીલ : બીજાની સાથે વિચારોની આપ - લે કરો અને પ્રભાવશાળી પ્રસંગને પ્રોત્સાહિત કરો.

એક સારૂ સાંભળનાર:- વિદ્યાર્થીઓની વાતોને સમાનભુતિપુર્વક સાંભળો.

વિશ્વસનિય:- બીજાના સાથે કામ કરવામાં તમારો વ્યવહાર ઈમાનદાર ખુલ્લો તથા પ્રમાણિક હોવો જોઈએ.

પ્રતિકર વ્યવહાર:- બીજાના સાથે સકારાત્મક અને પારસ્પરિક કાર્ય સંબંધ સ્થાપિત કરો તેને જાળવી રાખો. વૈયક્તિક અરસપરસ તેમજ લગાવ દ્વારા વિશ્વાસના વાતાવરણનું નિર્માણ કરો.

વ્યવસ્થિત/સંગઠિત:- યોજનાબદ્ધ તથા કમબદ્ધ કાર્ય કરો.

આત્મવિશ્વાસથી તેમજ સંતુલિત બનો તથા બાળકોના સકારાત્મક આત્મવિશ્વાસનો વિકાસ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરો.

નોંધ

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી - I

અભિપ્રેરણાત્મક :- કેટલાક માણસો તેમજ અપેક્ષાના સંજોગો થાય ઉત્સાહિત કરો. રચનાત્મક ક્રિયા પ્રક્રિયાની દ્રષ્ટીથી.

સંવેદનશીલ/સહાનુભુતિશીલ:- બીજાનું ધ્યાન રાખવા વાળા, ભાવનાશીલ તેમજ ભાવનાત્મક સ્તર ઉપર વ્યક્તિઓનું અનુકરણ કરવામાં સક્ષમ પોતાના વિચારો તથા ભાવનાઓમાં ખુલા તેમજ બીજાને પણ આવું કરવામાં પ્રોત્સાહિત કરવા વાળા.

નમ્ય:- બીજાના સહાયતાથી પોતાની યોજનાઓ અને દિશાઓને બદલવામાં સક્ષમતા.

વ્યક્તિગતરુપથી અનુભુતક્ષમ:- પ્રત્યેક બાળકને અનુમાન તેમજ મહત્વપૂર્ણ સમજવાવાળા

મુલ્ય આધારીત:- માનવની યોગ્યતા તેમજ સમ્માન ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા વાળા **સમુદાયના મુલ્ય પ્રત્યે સંવેદનશીલ.**

સુવિજ્ઞ (જાણકાર) :- જે હંમેશા જ્ઞાનની ખોજમાં તત્પર હોય .

સર્જનાત્મક:- બહુમુખી, નવચારી તેમજ નવા વિચારો પ્રત્યે પ્રભાવશાળી.

સહનશીલ/ધીર:- હંમેશા વસ્તુગત તેમજ ન્યાયોચિત પ્રયત્ન કરવા વાળા.

પ્રતિબદ્ધ :- વિદ્યાર્થીઓ તેમજ પોતાના વ્યવસાય પ્રત્યે.

એક સાંવૃત્તિક અધ્યાપક ઘમંડી કે બિનઆત્મવિશ્વાસુ ના હોવો જોઈએ. સમુહમાં સાથે અનુચની સાથે વ્યવસાયિક માનવ વ્યવહારની સમજ હોય છે. જે વિગ્રમતા, દ્રઢતા તેમજ ન્યાય સંગતતા હોવી જોઈએ. સાંવૃત્તિકતા માટે ઉપર્યુક્ત તૈયારી પણ એક અન્ય મહત્વપૂર્ણ જરૂરિયાત હોય છે. જ્યારે તમે વર્ગખંડમાં નહી જાઓ તેનાથી ખરાબ બીજું કંઈ નથી.

૧. ૨. ૪ એક અધ્યાપકની વિશેષતાઓ ભુમિકાઓ અને દાયિત્વ.

પરિવર્તનશીલ સમાજ તમે જુઓ છો કે આજે સમુહ માધ્યમ તેમજ ટકનોલોજીની દખલના કારણે વૈશ્વિક સમાજમાં આશ્ચર્યકારક પરિવર્તન થઈ રહ્યા છે. આઈ.સી.ટી. આપણા જીવનમાં લગભગ બધા પાસાને પ્રભાવિત કરી રહ્યું છે. વર્તમાન સંદર્ભમાં આપણને છેલ્લા દાયકાઓમાં એક નવી સામાજિક વ્યવસ્થા દેખાઈ રહી છે. આ પરિવર્તનના ઉદાહરણોપહેલા જોવા મળ્યા નથી. વિકાસ કે પ્રગતિને એટલી બધી તીવ્રતાથી આગળ વધારી રહી છે કે કલ્પના કરવી તે સંભવ નથી કે ૧૦૦ વર્ષ કે પછી આપણું જીવન કેવું હશે. પરંતુ આગળ ના ૧૦ કે ૨૦ વર્ષમાં જીવન કેવું હશે તેની કલ્પના કરી શકાય છે. આપણે કાલના કેવા સમાજની કલ્પના કરી રહ્યા છીએ દરેક સામાજિક પરિવર્તનના કારણે શિક્ષણના સંપ્રત્યાત્મક રસ્તા થતાં પ્રયોજનમાં કેવા સમાજને કલ્પના કરી રહ્યા છીએ. દરેક સામાજિક પરિવર્તનના કારણે શિક્ષણના સંપ્રત્યાત્મક કારણો થતાં પ્રયોજનમાં કેવા પરિવર્તન આવી રહ્યા છે. અધ્યાપક કાર્ય કેવી રીતે બદલાઈ રહી છે. શું આજનું શિક્ષણ કાલના શિક્ષણને સંદર્ભ હશે કે નહિ? આજના આ પરિવર્તન સમાજને એક તાત્કાલિક ક્રિયા અને યોજનાની જરૂર રહે છે. તિથિ શિક્ષણ નવી સામાજિક સંરચના અને અપ્રત્યાશિત અમૂર્ત આવશ્યકતાઓમાં ભરી શકે છે.

સંયોજિત તથા જ્ઞાન આધારિત સમાજ : જેવું કે ઉપર્યુક્ત અનુચ્છેદમાં આપણે જોયું કે આપણા જીવનની સૂચના તથા પ્રોઘોગિકીમાં રહેલા વિકાસને અપ્રત્યાશિત રુપને પ્રભાવિત કર્યું છે. આઈ.સી.ટી. ઉપકરણો જ તકનીકોમાં વ્યાપક અનુપ્રયોગોને જીવનમાં તથા કાર્યમાં એક કાંતિ લાવી છે. જેમાં પણ સામેલ મોબાઈલ ફોન, ટેલિવિઝન, કોમ્પ્યુટર જેવા ચમત્કારી ઉપકરણો આ

નોંધ

ઉપકરણોથી આપણે શું કરી શકીએ. વિશ્વાસ નથી બેસતો કે જ્યાં આ અનુપ્રયોગ સંખ્યામાં અધિક હોય છે. પ્રતિદિન નવા નવા ક્ષેત્રોમાં અનેક તકો ફેલાવી રહ્યા છે. બીજી બાજુ એટલા બધા સસ્તા થઈ ગયા છે કે સમાજ પધ્ધતિને અને શોષિત વર્ગના પણ આ ઉપકરણોનો પ્રયોગ પણ દૈનિક જીવનમાં કરી રહ્યા છે. ભારતમાં મોટીજન સંખ્યામાં કરોડો વ્યક્તિઓ મોબાઈલ ફોન, ટેલીફોન, ઈન્ટરનેટ અને કોમ્પ્યુટર પર સોશિયલ નેટવર્કથી જોડાઈ ચુક્યા છે અને સંખ્યા ઉત્તરોત્તર વધી રહી છે.

તા.૦૭-૧૦-૨૦૧૧ના દિવસે ટી.આર.ઈ.આર. ની વેબસાઈટથી પ્રાપ્ત સાંખ્યા દર્શાવે કે ભારતમાં આ સમયે ઈન્ટરનેટ ગ્રાહક ૧૦૦ મિલિયનથી વધારે જેમાં ૪૦ મિલિયન પ્રાપ્ત સંખ્યા મોબાઈલ ફોનના માધ્યમથી ઈન્ટરનેટનો પ્રયોગ કરે છે. જુન-૨૦૧૧ ના અંત સુધીમાં ભારતમાં ૮૫૧.૭ મિલિયન ગ્રાહક મોબાઈલ ફોન વાપરતા હતા. ૮૫૫.૮૮ મિલિયનના બાજુ ટેલીફોન કનેક્શન હતા. દર મહિને મોબાઈલ ફોન ઉપભોક્તોઓની સંખ્યા ૧૧.૪૧ મિલિયન વધી રહી છે જ્યારે વૈશ્વિક અર્થવ્યવસ્થામાં દરેક ચીજ મોંઘી થતી જાય છે. એકમાત્ર વસ્તુ જો સસ્તી છે તે આઈ.સી.ટી. જ્યારે તેથી ઉપલબ્ધતા ઉપયોગિતા ગુણવત્તા સમર્થતા અને સામાજિક પ્રભાવીતામાં પ્રતિક્ષણ સુધારો થઈ રહ્યો હતો. તેમજ ઈન્ટરનેટ સાથે કોમ્પ્યુટરની અભિગમ પ્રક્રિયામાં સાજેદારી તથા મુખ્ય યોગદાનની ગતિ અત્યંત ધીમી છે. જ્યારે આખું વિશ્વ ઈન્ટરનેટથી જોડાઈ રહ્યું છે ત્યારે આપણે અસંબંધ રૂપથી અથવા વિયોજિતરૂપથી બાળકોને ભણાવી રહ્યા છીએ. પછી તે વિષયોની વિષયવસ્તુને સમગ્રરૂપથી જીવનની સાથે ઉપયોગ કેમ કરી શકતા હોય. આઈ.સી.ટી.ને શૈક્ષણિક પ્રક્રિયામાં ઉપયોગી.

આજની શૈક્ષણિક પ્રક્રિયાઓ પણ આઈ.સી.ટી.ના અનુપ્રયોગમાં પ્રભાવિત થઈ રહી હતી. આપણે એ જોઈ શકીએ છીએ કે આઈ.સી.ટી. નો ઉપયોગ પાઠ્યચર્યાની વિકાસમાં, અધ્યાપન શૈલીમાં અને અભિગમ પ્રક્રિયામાં મુલ્યાંકન તથા મૂલ્ય નિર્ધારણમાં ઓનલાઈન પરીક્ષા, ઓન ડિમાન્ડ પરીક્ષા, પાઠની ચર્યા કાર્ય સંપાદન અને નવા અભિગમ પ્રક્રિયાઓ જેવા સહયોગાત્મક કાર્ય કરવામાં શિક્ષણ સંશાધન, ઓનલાઈ અભિગમના રૂપમાં કાફી લાભ સિધ્ધ થાય છે.

આજના શિક્ષણને એ મુદ્દાથી જે નવી અભિગમ પ્રક્રિયા તથા નવી અભિગમ પર્યાવરણથી જોડાયેલ છે. સંમત થવું પડશે. તેમને એ ખબર રાખવી પડશે. કે અભિગમનું સરલીકરણ કેવી રીતે કરી શકાય તથા પરિવર્તન દરેકને કેવી રીતે ત્વરીત કરી શકાય. આ સંબંધિત સમાજમાં આજના વિદ્યાર્થીઓને પાછલા ૫૦ વર્ષો સુધી એક સક્રિય જીવન જીવવું પડશે. આજના આ જ્ઞાન આધારિત ક્ષમતાઓ તથા કૌશલોની આવશ્યકતા (જરૂર) પડશે. તેથી તે વૈશ્વિક સમાજમા કુશળ તથા ઉત્પાદક નાગરિક બની શકે. સામાજિક પરિવર્તન એક ઉપકરણના રૂપમાં શિક્ષાને ઉભરતા સમાજની આવશ્યકતાઓને પુરા કરવા પડશે. આજના આ જ્ઞાન આધારિત સમાજમાં શિક્ષા એક વિષયવસ્તુ આધારીત, અધ્યાપક-કેન્દ્રીય ઊ આરની સાક્ષરતા નથી. પરંતુ આ એક અધ્યેતા કેન્દ્રીત કાર્ય આધારિત કમ્પ્યુટર સાક્ષરતા તથા યોગ્યતા છે. જે અભિગમનું સરલીકરણ કરે છે. માત્ર આપણી સંસ્કૃતિના મુલ્ય માટે મહત્વપુર્ણ નથી પણ વૈશ્વિક મુલ્યોને પણ સમજવાનું અને શીખવાનું છે.

પાઠનીચયાત્મિક કાર્યપધ્ધતિની શૈલી માત્ર પરંપરાગત ધોરણે જેમા શિક્ષક અધ્યેતા સામ સામે છેલ્લી ક્રિયા કરે છે તક જ સિમિત નથી પરંતુ એમાં અંતર્ગત સ્વઃ અભિગમ તથા વિભાજન ધોરણ પણ આવે છે. આજે આપણું જીવન દર્શન પણ આર્શીવાદ, પ્રયોજનવાદની જેમ પરિવર્તીત થઈ રહ્યું છે. જીવનનું કેન્દ્ર વ્યક્તિગત વિકાસ તથા સમૃદ્ધિની જેમ સ્થાનાન્તરિત થઈ ગયું છે. એવા

નોંધ

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી - I

સામાજિક રૂપાંતરણની પ્રક્રિયામાં નવી આવશ્યતા ઉભરી ગઈ છે. નવી સરકારના જન્મ થતા નવા સંદર્ભો વિકસિત થઈ ગયા છે. તથા નવી સમસ્યાઓ તથા એમના નવા સમાધાન ઉભરી આવ્યા છે. નવા પ્રકારની નોકરીઓ પેદા થઈ છે. તથા નવી સેવાઓ પ્રદાન કરી જાય છે. જેના લીધે વ્યક્તિઓના માટે નવી યોગ્યતાઓ તથા કૌશલ્યોની આવશ્યકતા પડતી હોય છે. પરંતુ અધિક્તમકરૂપમાં કાર્ય સંપાદન કરી શકાય છે. એના માટે પરંપરાગતરૂપના અધ્યાપન અભિગમ પર્યાપ્ત નથી. પરંતુ સ્વઃઅભિગમ તથા સમુહ સહયોગાત્મક જેવી કાર્ય પદ્ધતિની જરૂર છે એવી પદ્ધતિ કે જેને ટેકનોલોજી જેને સહારો આપે તથા બધા લોકો સાથે સાથે કાર્ય કરી શકે.

અધ્યેતાની જરૂરીયાતો :- શૈક્ષણિક પ્રક્રિયાઓ આ પ્રકારની પરિવર્તનથી થાય છે. જેમાં અધ્યેતાની સ્વાયતતાનું સન્માન થાય છે. અધ્યેતાને સર્વોચ્ચ માનવામાં આવે છે. જેની પાસે આપણી અભિગમ કાર્ય નીતિ પસંદ કરવા માટે બહુ બધા વિકલ્પ હોય છે. નવા અભિગમ પ્રક્રિયાઓ જેવા સ્વઃઅધ્યયન, સહયોગાત્મક, સહકારી અભિગમ, ઈ.લર્નિંગ તથા બ્લૈડિ લર્નિંગ. સમુહ અભિગમ, કાર્ય કરવું વિકસિત થવો, એલ-૩ અધ્યાપકો- અધ્યાતોનો સમૂહ સોશિયલ નેટવર્કથી જેવા કે બ્લોગ, ફેસબુક, ટ્વીટર, વેબ પેઈઝનો સમાવેશ થાય છે. તેના વિચારો વિમર્શ તેમજ અભિગમની ભાગીદારી માટે પ્રયોગ કરવામાં આવી રહ્યા છે. જ્ઞાનનું સર્જન તેમજ ભાગીદારીમાં પરંપરાગત શૈક્ષણિક કાર્યની તુલનામાં ઓ.ઈ.આર. નો વિકાસ તેમજ ઉપયોગ, પાઠ્યચર્યાનો વિકાસ તેમજ સંચાલન માટે નવી તકનીકો તેમજ પાઠ્યોગીક રચનાત્મક શિક્ષણ જેવી નવી શિક્ષણ પ્રણાલી વધારે પ્રભાવી સિદ્ધ થઈ રહી છે.

વિકાસશીલ સમાજમાં અધ્યાપકની ભૂમિકા :- ટેકનોલોજીના પડકારના ફળસ્વરૂપ, અધ્યાપક માટે નવી ભૂમિકાનું સર્જન કર્યું છે. લોરીલાકર્સ ક્વશેસન મોડલમાં અધ્યાપક માટે ચાર ભૂમિકાઓની જરૂરિયાત છે. ઉદાહરણ તરીકે અધ્યાપકના તર્કમુલકનું કાર્ય, અનુકુલિત કાર્ય, અન્યોન્યક્રિયા તેમજ વિમર્શક શિક્ષણના અધિકાર અંતર્ગત અધ્યાપકની ભૂમિકાઓ તેમજ ઉત્તરદાયિત્વ માનવામાં આવ્યા છે. જેમનું વિવરણ આગળના પાઠમાં આપવામાં આવ્યું છે.

આજના નવા વિશ્વમાં ઘણી ભૂમિકાઓ છે. જેના સંપાદનની અપેક્ષા અધ્યાપકથી છે. કેટલીક વિશિષ્ટ ભૂમિકાઓમાં નીચે મુજબનો સમાવેશ છે.

- ઈ-કલ્ચરનો તો વિકાસ તેમજ પોષક
- નેટવર્કર તથા પરિવર્તનકર્તા
- અભિગમકર્તા તેમજ સુસાધ્યક
- અભિગમ સંશાધનને વિકાસક.
- ટેકનો. શિક્ષણ
- મૂલ્યાંકન કર્તા
- ક્રિયાત્મક શોધકર્તા
- વ્યવહાર વિજ્ઞાની
- પાઠ્યચર્યા અભિકલ્પક તથા સંપાદક.
- શૈક્ષણિક પ્રણાલી અભિકલ્પક

પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે, શું આપણી (શિક્ષણ) પ્રણાલી અંતર્ગત એવા અધ્યાપકોનું નિર્માણ થાય છે? પ્રાચીન સમયમાં ગુરૂ તેમજ આધુનિક અધ્યાપકના વચ્ચે બહુ જ સમાનતાઓ જોવા મળી શકે છે. પરંતુ પરિસ્થિતી એકદમ જુદી જોવા

મળે છે. ઉપરાંત તેમની તુલના કરવા પેલા ખાસ કરીને શરૂઆતના શિક્ષણ સંદર્ભમાં તે અવસ્થાઓ તેમજ પરિસ્થિતિઓને જોવી પડશે. જેમાં આધુનિક શિક્ષણ ઉભરાઈ રહ્યું છે અને અધ્યાપકની ભૂમિકાઓ પરિવર્તિત થઈ છે.

૧.૩ આજના ભારતીય શિક્ષણનો ઉદ્ભવ

પુર્વ સ્વાતંત્ર્ય કાળ વૈદિક કાળના અંત તથા મધ્યકાળ દરમ્યાન મિશનરી તથા વધારે ધાર્મિક સમૂહ ભારતીય જનતાના માટે મૂળભુત શિક્ષણ ભારતમાં લાવ્યા છે. જેમાં ગિરજાઘરોમાં અંગ્રેજીના માધ્યમથી દેશના મંદિરોમાં સંસ્કૃતના માધ્યમથી તથા મદરસોમાં ફારસી તથા અરબીના માધ્યમથી આ શિક્ષણ આપવામાં આવતું. જેનાથી થોડા બાળકોની શૈક્ષણિક જરૂરિયાતોની પૂર્તી સમકાલિન રાજાઓ અને વ્યક્તિઓનો દાનથી પુરી થવા લાગી ત્યાં સુધી જ્યાં સુધી ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના નહોતી થઈ અને બ્રિટીશ સંસદનો સમાવેશ નહોતો થયો ત રીતે ભારતમાં વર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલીના આરંભ ઓગણીસમી સદીમાં થયાં.

ભારતીય ઈતિહાસમાં શિક્ષણની રાજ્ય પ્રણાલીની સ્થાપના એક ચાર્ટર અધિનિયમના દ્વારા ઔપચારિક રૂપથી થઈ. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના ઘોષણાપત્રનું નવીનીકરણ બ્રિટીશ સંસદ દ્વારા દરેક વીસ વર્ષ પછી થતું હતું જ્યારે ઈ.સ. ૧૮૧૩માં નવીનીકરણ માટે ઘોષણાપત્ર લાવવામાં આવ્યું હતું બ્રિટીશ સંસદે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો કે તે પ્રત્યેક વર્ષે સાહિત્યના પુનઃજીવન ભારતના દેશી વિદ્વાનોને પ્રોત્સાહન તેમજ બ્રિટીશ ક્ષેત્રોના રહેવાસીઓમાં વિજ્ઞાનના જ્ઞાનના સંસ્થાપન તેમજ ઉત્તરના માટે અલગથી ૧ લાખ રૂપિયાની ધનરાશી આપવી અથવા નક્કી કરવી. આ પ્રકારે પહેલી વખત બન્યું કે મહારાની બર્તાનિયા દ્વારા શિક્ષણ માટે સરકારી રૂપથી વિતરણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી તેમજ દેશની નાગરિકોના શિક્ષણમાટે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને દાયિત્વ આપવામાં આવ્યું.

૧.૩.૧ મોર્કિલ મિનિટસ (વિતરણ)

લોર્ડ મેકોલે જે ભારત માટે બનેલી સર્વોચ્ચ પરિષદના સભ્ય હતા. જે ઈ.સ. ૧૮૩૪ માં ભારત આવ્યા તે સમયે ભારતના ગર્વનલ જનરલ વિલિયમ બેન્ટીક હતા. મેકોલ ભારતમાં ફક્ત ચાર વર્ષ માટે રહ્યા હતા. આટલા ટુંકા સમયમાં તેમણે લાખો ભારતીયોના ભાગ્ય ને હંમેશા માટે પ્રભાવિત કરી દીધું.

અંગ્રેજીની સર્વોચ્ચતા :

લોર્ડ મેકોલ જે જનરલ કમેટી ઓન પબ્લિક ઈન્ટ્રક્શનના ચેરમેન હતા. તેમણે જાન્યુઆરી ૧૮૩૫ માં એક સ્મરણપત્ર તૈયાર કર્યું તથા પ્રસારિત કર્યું. એમને દેશના સંસ્કૃત તથા વિદ્યાઓ દેશના જ્ઞાન તથા ભાષાઓના માધ્યમથી જેમકે સંસ્કૃત, અરબી, ફારસીના વિરુદ્ધ એક નિર્ણાત્મક આધાર લઈને એમને નકાર્યો અને અંગ્રેજી ભાષાના માધ્યમથી પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનનું સમર્થન કર્યું આ વિષય પર વિચારણા ભારતીય શિક્ષણના ઈતિહાસમાં મેકોલ મિનિટસ નામથી પ્રખ્યાત થયેલ.

જેણે ભારતીય શિક્ષણ પદ્ધતિને ગહન રૂપેથી પ્રભાવિત કર્યું છે. આપણી દેશી શિક્ષણ પદ્ધતિના વિષયમાં વિચારમાં ૧૦૦ વર્ષ લાગી ગયા. જ્યારે વર્ષ ૧૮૩૭ માં મહાત્મા ગાંધીને વાર્ધા કાફેશમાં બુનિયાદી શિક્ષણનો પ્રસ્તાવ રાખ્યો અને આજે લગભગ ૨૦૦ વર્ષ ના પછી પણ મેકોલેને પ્રભાવના નાબુદ કરી શક્યા નથી. વર્તમાન શિક્ષણ પદ્ધતિ પર આજે પણ મેકોલેના પ્રભાવ કોઈ ન કોઈ સ્વરૂપે જોવા મળે છે. જેમને ભારતમાં માતા-પિતા આજે પણ પોતાના બાળકોના શિક્ષણ માટે

નોંધ

નોંધ

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી - I

અંગ્રેજી માધ્યમનો વિદ્યાલયોને (સંસ્કૃત અરબી)પ્રાથમિકતા આપે છે.

મેકોલેએ અંગ્રેજીની તુલનામાં દેશી ભાષાઓને નાબુદ કરી કારણ કે તેના વિચાર પ્રમાણે અંગ્રેજી ભાષા બંને ભાષાઓથી ઘણી ઉપર હતી. જેના દ્વારા શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તેમને ઘણાજ ધમંડથી આ ખોટો દાવો કર્યો કે એક સારી યુરોપીય લાઈબ્રેરીની એક એકલી તિજોરી સ્મસ્ત ભારત અને અરબના પુરા સાહિત્યથી સાફ છે. નિ:સંદેહ યુરોપીયન સાહિત્ય આંતરિક રૂપમાં આ બધાંથી શ્રેષ્ઠ હતું. તેમના અનુસાર ભારતમાં અંગ્રેજીનો પ્રયોગ શાસક વર્ગ કરતો હતો તથા સરકારમાં બેઠેલા ઉંચા વર્ગીય મૂળ ભારતીય નિવાસી પણ આનો પ્રયોગ કરતાં અને જે વાત આપણે અરબી અને સંસ્કૃત કોલેજોમાં કરતા તે સત્યના ઉદ્દેશોમાં કામ વગરનું છે. તે તો બ્રાંતિ સમયક ઉપર ઉઠાવા માટે જે આપવામાં આવ્યું ઉદારદાન કે આનુતોષિક છે.

મેકોલેએ આગળ કહ્યું હતું કે સિમિત આર્થિક સંસાધનોના સાથે અમારે માટે આ અસંભવ છે કે આપણે બધી જનતાને શિક્ષિત કરીએ. આ સમયે આપણે આપણા પુરા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ કે એક એવા વર્ગનું નિર્માણ કરીએ કે જે લોકો પર આપણે શાસન કરીએ છીએ તેમની વચ્ચે અને લાખો દુભાષિયાનું કામ કરો એક એવો વર્ગ જે રક્ત અને રંગથી તો ભારતીય હોય પરંતુ આપણી રૂચિઓ અને વિચારધારા નૈતિકતા તથા બુદ્ધિમાં અંગ્રેજ હોય એ વગેરે આપણે આ જવાબદારી સોપી શકે છે કે જે દેશ પણ દેશી બોલીઓના પરિસ્કૃત કરે તે બોલીઓ ઉપરાંત નામાંવલીથી ઘરગથ્થુ વિજ્ઞાનની શબ્દાવલીથી સંપન્ન કે સમુદ્ધ કરો અને તેમને ધીમે ધીમે આ યોગ્ય બનાવો કે જે સમસ્ત જનસંખ્યા સુધી જ્ઞાનને લઈ જઈ શકે. મેકોલના મિનેસ્ટ તથા ડાઉનવોર્ડ ફિલ્ટ્રેસન ધ્યોરી લોર્ડ બ્રેટીક જે એ સમયે ભારતના ગર્વનર જનરલ હતા બ્રિટીશ સામજ્યે સ્વીકાર કરી દીધો અને આદેશ દીધો કે ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીને માટે અંગ્રેજીને શિક્ષાના આધાર બની ગયા અને આપણે આજ સ્વતંત્રના પછી પણ અંગ્રેજી શિક્ષણને શ્રોંઠ માધ્યમ માનતા આવ્યા છીએ એટલું જ નહીં. અંગ્રેજી ભાષામાં શિક્ષિત વ્યક્તિને હીન માનવામાં આવે છે.

પ્રગતિ હેતુ- ૨

(૧) સંક્ષિપ્ત રૂપથી અર્ધોગામી નિસ્પંદન સિદ્ધાંતનું વર્ણન કરો.

(૨) પૂર્વીય સાહિત્યની અપેક્ષાએ મેકોલે સરકારી ફંડ (નિધિ) નો પ્રયોગ અંગ્રેજીના ઉન્નયન માટે શું કરવા માંગતા હતા.

૧.૩.૨ વુડ્સ ડિસ્પેચ

વ્યાપક શિક્ષા પ્રણાલી અને સંગઠનાત્મક રચના:- આપેલ અનુચ્છેદમાં આપણે જેવું કે કેવા પ્રકારે લોર્ડ મેકોલના મિનિસ્ટ્રિને બૈન્ટિક સરકારની શિક્ષણ નીતિને પ્રભાવિત કરી જ આગળ ૪૦ વર્ષ સુધી ચાલું. ઈ.સ. ૧૮૫૩ માં જ્યારે કંપની ચાર્ટરને નવીનીકરણના વિચાર માટે બ્રિટિશ સંસદની સામે લાવ્યા સંસદે ત્યારે ભારતની શિક્ષણ પ્રગતિની શોધ કરી. આ તપાસને આધારે કરેલી ટિપ્પણિઓ તથા પ્રસ્તાવિત સુધારાના રૂપે શિક્ષણના ચાર્ટર, જેને ઈ.સ. ૧૮૫૪માં વુડ્સ ડિસ્પેચ કહેવામાં આવે

નોંધ

છે જે એક મહત્વપુર્ણ વ્યાપક શૈક્ષણિક દસ્તાવેજ માનવામાં આવે છે તથા ભારતીય શિક્ષણના ઇતિહાસમાં તેનું એક અનન્ય સ્થાન છે. વુડ્સ ડિસ્પેચના દ્વારા ભારતવાસિઓની શિક્ષણની જવાબદારી થાય ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની પર નાખવામાં આવી અને સ્પષ્ટતા કરી કે કોઈ પણ અવસ્થામાં એની અવહેલના ન થાય. આ પ્રયત્નના ભારતમાં શિક્ષણને એક નવી દિશા આપવામાં આવી જેની અસર આજની ભારતની શિક્ષણ પર પડેલી જોવા મળે છે.

આ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય યુરોપીય કળાઓ, વિજ્ઞાન દર્શન તથા સાહિત્યના અંગ્રેજીના માધ્યમથી પ્રસારિત ન હતા. ભારતીય ભાષાઓના ઉન્નયનને પ્રોત્સાહિત કર્યું પણ આ ઉદ્દેશ્યમાં સંમેલિત હતા. નોકરશાહીનો ઉદ્ભવ આ શિક્ષણના એક મહત્વપુર્ણ ઉદ્દેશ્યો હતા. આ પ્રયોજન માટે જનશિક્ષણના પ્રસારને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવી. તેને માટે ઘણી બધા પ્રથમિક માધ્યમિક અને હાઈસ્કૂલ ખોલવામાં આવી.

પહેલી વખત વુડ્સ ડિસ્પેચને દેશના પાંચેય પ્રાંત, બંગાલ, મુંબઈ, મદ્રાસ, તેમજ ઉત્તર પુર્વીય પ્રાંતમાં ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ પબ્લિક ઈન્સ્ટ્રક્શન ખોલવામાં આવ્યા. ઉચ્ચ શિક્ષણના માટે સમગ્ર સંગઠનનાત્મક વ્યવસ્થાની સાથે વિશ્વવિદ્યાલય ખોલવા માટે યોજના બનાવવામાં આવી. આ વિશ્વવિદ્યાલયોનો ઉદ્દેશ્ય પરીક્ષાઓનું સંચાલન કરવું તેમજ જુદા જુદા વિષયો અને ભાષાઓમાં સફળ વિદ્યાર્થીઓને ઉપાધી આપવાનું હતું. આ વિશ્વવિદ્યાલય કોલકતા, મુંબઈ તેમજ મદ્રાસમાં ખોલવામાં આવ્યું.

વુડ્સ ડિસ્પેચના દ્વારા શિક્ષણના વધારાના પાસાથી સંબંધિત અનુશંસાઓ આપવામાં આવી જેવી કે દેશભરમાં કક્ષા પ્રમાણે વિદ્યાલય પ્રાથમિક શાળા, માધ્યમિક શાળા, ઈન્ટરમિડિએટ, કોલેજ તેમજ વિશ્વવિદ્યાલયોનું નેટવર્કનું સ્થાપિત કરવું, શાળાને આર્થિક અનુદાન આપવા માટે ગ્રાંટ ઈન-એડ (સહાયક અનુદાન) પ્રણાલિ, મહિલાઓની શિક્ષા માટે વ્યવસ્થા, શિક્ષકોને પ્રશિક્ષણ તેમજ વેચવસાયિક કુશળતાનો વિકાસ, તેમજ લોકોની વ્યવસાયિક કુશળતાને માટે વિકાસ માટે ચિકિત્સા, ઈન્જિનિયરીંગ, વિધિ (કાનુન) તેમજ વ્યવસાયિક શિક્ષણની અન્ય સંસ્થાઓ.

વુડ્સ ડિસ્પેચનું મહત્વ એ માટે હતું કે આના વડે ભારતને ભાવિ વિકાસનો માટે ઘણી બધી મૂલ્યવાન તેમજ મૂળભુત અનુશંસાઓ કરવામાં આવી. કેટલાક મુદ્દા જેવા શિક્ષણનું કક્ષામાં વિભાજન શિક્ષણનું માધ્યમ વગેરે વુડ્સ ડિસ્પેચે એક નવી દિશા પ્રદાન કરી અને ભારતના ભાવિ શૈક્ષણિક વિકાસ માટે નવી યોજનાઓનો પ્રસ્તાવ મુક્યો. આ દસ્તાવેજનું મુખ્ય પ્રવધાનનો ઐતિહાસિક મહત્વ છે. આનાથી માધ્યમિક શિક્ષણને અને અમુક સીમા સુધી પ્રાથમિક શિક્ષણને પણ મહત્વ મળ્યું. એવું જોવામાં આવ્યું કે વુડ્સ ડિસ્પેચની અતિ મહત્વપુર્ણ અનુસંજ્ઞાઓને ઘણા સમય સુધી કાર્યનુસારી નથી કરવામાં આવી અને અમુક અંશે અવ્યવસ્થિત રીતે કાર્ય કરવામાં આવ્યું વુડ્સ ડિસ્પેચનું પ્રથમ વર્ષ સરકારી સંસ્થાઓમાં ક્રમિક આગળ વધ્યું પણ ક્રિશ્ચિયન મિશનરીઓને છોડીને બીજા નિજી પ્રયત્નોને પ્રોત્સાહન મળ્યુ નહીં.

જન શિક્ષણનો પ્રસાર યોજના સાકાર પ્રસાર થઈ નહીં કે વર્નાક્યુલર ઉચ્ચ શાળાની સ્થાપના કરી શકાઈ નહીં. આમાં સર્વાધિક સાક્ષરતામાં પણ કોઈ વિશેષ યોગદાન નથી આપવામાં આવ્યું એક શતાબ્દીના પછી પણ વુડ્સ ડિસ્પેચ ભારતીઓની આકાંક્ષાઓની ઓળખી શકી નહીં. જેમ કે આપે જાણોછોકે સને ૧૮૫૭ના વિદ્રોહ પછી તુરંત જ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને બરખાસ્ત કરવામાં આવી અને સરકાર સાથે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની નીચે કાર્યાન્વિત થઈ. ફળસ્વરૂપે સામ્રાજ્યના દૃઢકરવાનો પ્રયાસ શરૂ થઈ ગયો અને શિક્ષણની અમુક સીમા સુધી ઉપેક્ષા કરવામાં આવી.

(ઓળખ)

નોંધ

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી - I

પ્રગતિ હેતુ-૩

(૧) વુડ્સ રિસ્પૈચની મુખ્ય બે અનુસંજ્ઞાઓ (અનુશાસન) કઈ હતી.

(૨) વર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલીનો કયો પાસું વુડ્સ રિસ્પૈચથી વધારે પ્રભાવિત થયું હતું.

૧.૩.૩. હંટર કમિશન

શિક્ષણનું વ્યાવસાયીકરણ:- મુડ્સ રિસ્પૈચ (૧૮૫૪) ની અનુસંજ્ઞાઓની કાર્યપદ્ધતિની ઓળખ કરવાના હેતુ ઈ.સ. ૧૮૨૨ માં હંટર કમિશનની સ્થાપના કરવામાં આવી. જેના કારણે વિદ્યાલય શિક્ષણને હાઈસ્કુલમાં બે ધારા બનાવીને સરળ કારીગત બનવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. જેમાંથી એકમાં ભણવાવાળો બાળકો વિશ્વવિદ્યાલય શિક્ષણ માટે જઈ શકતા હતા. તેમજ બીજી બાજુ બાળકો વાણિજ્ય, વ્યવસાયિક તેમજ તકનિકી શિક્ષણ અપનાવી શકતા હતા. વિદ્યાલયના પાઠ્યચર્યાને જુદા જુદા રૂપ આપવાનું તથા વ્યવસાયિક શિક્ષણ શરૂ કરવાનો આ પ્રથમ પ્રયત્ન હતો. તેમજ હંટર કમિશનનું વિશિષ્ટ અનુશાસન તથા વ્યાપારી, વ્યાવસાયિક કે બિન સાહિત્યિક શિક્ષણ પર વિશેષ બળ દેવા ઉપરાંત ન જનતાને કે ન સરકારને આ પ્રયોગિક સુજાવનું મહત્વ સમજ્યું. ફળસ્વરૂપ તેની અનુશાસનને પુર્ણ રૂપથી ઉપક્ષિત કરવામાં આવ્યું. આ દિશામાં પાછળના ૧૫૦ વર્ષોમાં કે સ્વતંત્ર ભારતમાં કોઈ ખાસ વિકાસ નથી થયો.

૧.૩.૪ વિશ્વવિદ્યાલયો સંબંધિત આયોગ :-

વિશ્વવિદ્યાલય નિયંત્રણનો અધિન વિદ્યાલયનું શિક્ષણ :- બ્રિટિશ શાસનમાં સ્થાપિત વિશ્વવિદ્યાલયોની અવસ્થા તથા ભવિષ્યની ઓળખ કરવાના હેતુથી ઈ.સ. ૧૮૦૨ માં એક નવા આયોગની સ્થાપના કરી. આ આયોગએ વિશ્વવિદ્યાલય દ્વારા સંબંધી કોલેજોને કઠોર પર્યવેક્ષણ તેમજ સંબંધિત માટે કઠોર શરતો તેમજ પાઠ્યચર્યા તેમજ પરીક્ષા પ્રણાલીમાં મુખ્ય પરિવર્તન આયોગના અનુશાસનના ફળસ્વરૂપ વિદ્યાલય શિક્ષણ માટે એક મહત્વપુર્ણ વાત એ હતી કે માધ્યમિક વિદ્યાલયોમાં વિશ્વવિદ્યાલયોના નિયંત્રણમાં લાવવામાં આવ્યા. ઈ.સ. ૧૮૦૪ માં પારિત વિશ્વવિદ્યાલય અધિનિયમના અંતર્ગત વિદ્યાલયની માન્યતા વિશ્વવિદ્યાલય દ્વારા આપવામાં આવશે. અને આ ઉદ્દેશની પુર્તિ માટે જરૂરી નિયમો અને અધિગમ નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા.

૧.૩.૫ સેડલર આયોગ :-

ઈન્ટરમિડિએટ કોલેજ :- આગળના મહત્વ પૂર્ણ વિકાસ જેવા કે સેડલર આયોગ ઈ.સ. ૧૮૧૭ને અનુભવ્યા વિશ્વવિદ્યાલય સુધારાની દ્રષ્ટિથી માધ્યમિક શિક્ષામાં સુધારો લાવવાની જરૂરિયાત પુરી થઈ હતી. આ કિસ્સામાં કોલેજ શિક્ષાના બે શાખા શાસનમાં સંસ્તુતિ મેટ્રીક્લેશન પરીક્ષાને પછી બદલે ઈન્ટરમિડિએટ પરીક્ષા પછી કરેલી અને ઈન્ટરમિડિએટ કોલેજોની શરૂ કરવામાં ઉપાય આપવા જેમાં કલા, વિજ્ઞાન, સારવાર, ઈન્જિનિયરીંગ, શિક્ષણ જેવી શિક્ષા આપવામાં આવતી હતી. આ પાઠ્યચર્યા ચલાવવા માટે આ સ્વતંત્ર સંસ્થા ખોલવામાં આવે તકનિકી અથવા તેમને એક વિશેષ હાઈસ્કુલો સાથે જોડી આપવામાં આવે. પછી સેડલર આયોગને આ અનુશાસની બોર્ડ ઓફ

નોંધ

સેકંડરી અને ઈન્ટરમિડિએટ એજ્યુકેશન સ્થાપના કરવામાં આવી જે અંતર્ગત માધ્યમિક શિક્ષણ પ્રશાસન અને નિયંત્રણ આવ્યું જેનાથી આજના આ પ્રકારની સ્થિતિ અને જુનિયર કોલેજની કલ્પનાના બીજ વાવ્યા. સૈડલર આયોગનો રીપોર્ટ વધારે વ્યાપક હતો અને ભારતના અલગ અલગ વિશ્વવિદ્યાલયોને આ આયોગનો ઉપાય સ્વીકાર કર્યો હતો. આ પહેલી વાર થયું હતું કે કોઈ આયોગને ઈન્ટરમિડિએટ વર્ગખંડમાં હાઈસ્કૂલની સાથે જોડાવવા અને હાઈસ્કૂલ તથા ઈન્ટરમિડિએટ શિક્ષણના નિયંત્રણ હેતુ બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન બનાવ્યું.

૧.૩.૬ હાર્ટગે સમિતિ

દેશમાં શિક્ષણની સ્થિતિની શોધ કરવાના ઉદ્દેશમાં ઈ.સ. ૧૯૨૮માં હાર્ટગે સમિતિની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ સમિતિએ બોલી કરી હતી કે વિશ્વવિદ્યાલયની મેટ્રીયુલેશન પરીક્ષા હવે બધા માધ્યમિક પાઠ્યચર્ચામાં બધાથી પ્રમુખ અથવા પ્રબળ થશે. આ ખામીને દુર કરવા માટે સમિતિને અનુશાસનની વધારે મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ કોઈ વ્યવસાયમાં જોડાવવા માટે ઈચ્છતા હોય અને એમના માટે માધ્યમ સ્કૂલ પછી વિદ્યાલય વધારે વિવિધ પાઠનાક્રમોમાં સમજાવતું હોવું જોઈએ. સમિતિમાં ઓ પણ વિનંતિ કરવામાં આવી હતી કે અનેક બાળકોમાં માધ્યમિકસ્કૂલ પાસ કરીને પછી ઓધોગિક તથા વેપારિક ક્ષેત્રોમાં મોકલવામાં આવશે. જ્યાં ટેકનિકલ તથા ઓધોગિક શાળામાં તેમને વિશેષ શિક્ષણ માટે તૈયાર કરવામાં આવશે. આ સમિતિમાં અધ્યાપકિય શિક્ષણ તથા માધ્યમિક શિક્ષકોની સેવા સમીક્ષા પછી કરી હતી.

૧.૩.૭ સપરૂ સમિતિ

વિવિધ વ્યાવસાયિક પાઠ્યક્રમો :- સપરૂ સમિતિની નિયુક્ત ૧૯૩૪માં ઉત્તર પ્રદેશની સરકારને ઉત્તર પ્રદેશમાં બેરોજગારીના કારણોની શોધ કરવાના હેતુ સ્થાપિત કરી. સમિતિના હેતુએ હતો કે આપણી શિક્ષા પ્રણાલી વિદ્યાર્થીઓને માત્ર પરિક્ષાઓ અને ડિગ્રીઓ માટે તૈયાર કરતી હતી. જીવનમાં કોઈ વ્યવસાયને માટે નહીં. સમિતિએ માધ્યમિક સ્તર અને વિવિધ પાઠ્યક્રમોની જરૂરિયાતને જોઈને. આ સમિતિએ નીચે મુજબના સુચન કર્યા.

- (૧) માધ્યમિક સ્તર પર વિવિધ પાઠ્યક્રમ લાગુ કરવામાં આવે જેમાંથી એક વિશ્વવિદ્યાલય ડિગ્રીની તરફ લઈ જતા હોય.
- (૨) ઈન્ટરમિડિએટ સ્ટેજને સમાપ્ત કરી દેવામાં આવે અને માધ્યમિક શિક્ષણની અવધિ એક વર્ષ વધારે દેવામાં આવે.
- (૩) અન્ય માધ્યમિક સ્તરથી જ વ્યવસાયિક શિક્ષા પ્રશિક્ષણ આરંભ કરી દેવામાં આવે.
- (૪) વિશ્વવિદ્યાલયના ડિગ્રી સ્તરને ત્રણ વર્ષ કરી દેવામાં આવે.

૧.૩.૮ અર્બાટ વુડ પ્રતિવેદન (રિપોર્ટ)

પોલિટેકનિક:- સેન્ટ્રલ એડવાઈઝરી બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનના વર્ષ ૧૯૩૫ના પ્રસ્તાવનું પાલન કરતા વર્ષ ૧૯૩૬માં બે વિશેષજ્ઞ સલાહકાર શ્રી અબોટ તથા વુડને સરકાર દ્વારા આમંત્રિત આપવામાં આવ્યું જેથી સરકારને વ્યવસાયિક શિક્ષણની સમસ્યા પર સલાહ આપી શકે. અબોટ તેમજ વુડની આ વિશેષ સમિતિએ પોતાના રિપોર્ટ ઈ.સ. ૧૯૩૭માં પ્રસ્તુત કર્યો આ રિપોર્ટમાં વ્યવસાયિક સંસ્થાઓનું એક પુર્વ વ્યુત્ક્રમ આપવામાં આવ્યો જે તે સંસ્થાઓને સમાનાંતર હતો કે જે સામાન્ય શિક્ષણ પ્રદાન કરતા હતા. આ સંસ્થા નિયમના પરિણામ સ્વરૂપ એક નવા પ્રકારની તકનિકી શિક્ષણ સંસ્થાનો વિકાસ થયો જેને પોલિટેકનિક નામ આપવામાં આવ્યું કેટલાક રાજ્યોમાં પોલિટેકનિકમા તકનિકી

નોંધ

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી - I

વ્યાપારિક કે કૃષિ સંબંધી હાઈસ્કૂલનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો જે બિન સાહિત્યિક શિક્ષણ પ્રદાન કરતા હતા.

૧.૩.૯ જાકિર હુસૈન સમિતિ પ્રતિવેદન

વાર્ધા સ્કીમ (૧૯૩૭ બેઝિક શિક્ષણ):- ઈ.સ. ૧૯૩૭માં જ્યારે સાત રાજ્યોમાં દેશી (મુળ ભારતીયોના) નિવાસીઓના પ્રતિનિધિઓ સાથે રાજકીય સરકાર બનાવવામાં આવી તો તેમણે પોતાનું ધ્યાન શૈક્ષણિક સુધારા પર આપ્યું. ઓક્ટોબર ૧૯૩૭માં વર્ધામાં એક અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક સંમેલન આયોજન કરવામાં આવ્યું આ સંમેલનમાં મહાત્મા ગાંધી દ્વારા સુચિત આ પ્રસ્તાવ સાબિત કરવામાં આવ્યો છે કે રાષ્ટ્રીય પદ દરેક બાળકોને સાત વર્ષ સુધી મફત તેમજ જરૂરી શિક્ષણ માતૃભાષાના માધ્યમથી આપવામાં આવે આ શૈક્ષણિક પ્રક્રિયામાં થયેલા ઉત્પાદન કાર્યને કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવે. વિકસિત કરવામાં આવેલી બધીજ યોગ્યતા કે પ્રશિક્ષણ ત્યારેના સંમેલનની એક અપેક્ષા હતી કે આ પ્રણાલી આત્મનિર્ભર હોય અને અંતમાં અધ્યાપકોને વેતનની પુર્ણતા કરવામાં આવે. આ ઉપરાંત ડૉ. જાકિર હુસૈન ની અધ્યક્ષતામાં એક સમિતિનું આયોજન કરવામાં આવ્યું આ સમિતિએ પોતાનું પ્રથમ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સ્કીમ તૈયાર કરી એનો રિપોર્ટ ૨ ડિસેમ્બર ૧૯૩૭ માં પ્રસ્તુત આ સ્કીમ વાર્ધ સ્કીમમાં બેઝિક શિક્ષણના નામથી જાણીતું થયું. આ સ્કીમને મુખ્ય લાક્ષણિકતા નીચે પ્રમાણે હતી.

- (૧) સંપૂર્ણ શિક્ષણ કઈ બેઝિક શિલ્પ, ઉદ્યોગ અથવા વ્યવસાયના શિક્ષણનું કેન્દ્ર ગણાતું હોય તે અપાઈ હોય. તેનો આશય સામાન્ય શિક્ષણના સાથે કઈ શિલ્પકલાનું અધ્યાપન ન હતું પરંતુ શિક્ષણને કોઈ બેઝિક શિલ્પકલાની મેળવણીથી સમવાય વિધિ દ્વારા ભણવાનું- શીખવાનું છે. આ કાર્ય આધારિત શિક્ષણ કહીએ છીએ.
- (૨) શિક્ષણ આ ત્યાં સુધી આત્મનિર્ભર અથવા સ્વાવલંબી હોવું જોઈએ કે જેમાંથી અધ્યાપકોના વેતન પણ આપી શકાય છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય વિદ્યાર્થીઓ પોતાનું શિક્ષણ પુરૂ કર્યા પછી સ્વાવલંબી બની શકે.
- (૩) દરેક વિદ્યાર્થીના જીવનમાં હાથ દ્વારા કરેલા કાર્યમાંથી કમાતા શીખવું જોઈએ. આ જ કારણ છે કે શારીરિક કીર્તિજોર આપે છે. આ શિક્ષણ અહિંસાત્મક પણ હશે કારણ કે કોઈ માણસ બજાની જીવીકા છીનવી નહી શકે.
- (૪) અધિગમના સંબંધ ગહન રૂપમાં, ઘર, સમુદાય અને બાળકોને જીવન આધારિત ક્રિયાલાયના આધારે કર્યું છે તે સિવાય કુટીર ઉદ્યોગ અને વ્યવસાયોથી આ દર્શનના

શૈક્ષણિક જાતિઓ અને વિશેષતા પ્રાથમિક શિક્ષણ તથા નિ:શુલ્ક અનિવાર્ય શિક્ષણ પર એટલો ગાઢ પ્રભાવ પડ્યો છે તેને ભારતના સંવિધાનમાં પણ સ્થાન મળી ગયું.

ઉપર્યુક્ત પ્રશિક્ષણને સમજવું :- અહીં શારીરિક તથા માનસિક રૂપથી વિકલાંગ બાળકોની શિક્ષણની શરૂઆત કરવામાં જરૂરી શારીરિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં સામાજિક તથા મનોરંજન સંબંધિત ક્રિયા કલા સાથે જોડાયેલું તથા કેન્દ્ર અને પ્રાંતોમાં શિક્ષણ વિભાગમાં સંમલિત કરવામાં આવ્યું.

૧.૩.૧૦ સાર્જટ રિપોર્ટ

સાર્જટ રિપોર્ટ એવી વ્યાપક સ્કિમ હતી જેમાં શિક્ષણના અનેક સ્તર તથા પાસા પુર્વ પ્રાથમિક, પ્રાથમિક હાઈસ્કૂલ તથા વિશ્વવિદ્યાલય શિક્ષણ અને સાથેસાથે તકનિકી વ્યવસાયી અને સાર્વત્રિક શિક્ષણ સમાવિષ્ટ હતું. અધ્યાયન સંવૃત્તિ એ મહત્વ આપવામાં આવ્યું. શિક્ષકોના પગાર

નોંધ

અથવા શિક્ષણ બદલી નાખવામાં આવ્યું. દેશમાં બેરોજગારીની સમસ્યા પર વધારે વિચાર કરવામાં આવ્યો અને માનવામાં આવ્યું કે શિક્ષણમાં જ એનું સમાધાન છે આ સંસ્તુતિયોને સ્વતંત્ર ભારત શિક્ષણ માટે લેવામાં આવેલો એક ખાસ આધાર પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો.

૧.૪ સારાંશ

આ પાઠમાં આ પાઠ્યક્રમનો શીર્ષક આપવામાં આવે છે કે ભારતમાં શરૂ થયેલું શિક્ષણ સામાજિક સાંસ્કૃતિ પરિપ્રેક્ષ્ય પહેલો પાઠ છે આ પાઠમાં પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીથી લઈને સ્વતંત્રતા સુધીની ભારતીય શિક્ષણના વિકાસને દર્શાવા માટેનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ પાઠમાં વૈદિક કલામાં પ્રચલિત શૈક્ષણિક પ્રવિધિઓનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરેલું છે. આ સમયમાં શિક્ષણને વધુ મહત્વ આપવામાં આવતું હતું તે ઉપરાંત જ્ઞાનને વ્યક્તિની ત્રીજી આંખ ગણવામાં આવતું હતું. શિક્ષણનો છેલ્લું લક્ષ્ય શક વગરની વાસનાઓ તથા નફરતોથી મુક્તિ મેળવવાની હતી, સંસારિક કામકાજમાં સંપાદન વ્યક્તિની કુશળતાને વધારવા સિવાય પડતું જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ પંડિતાઈ પ્રાપ્ત કરવું પોતે તથા બહારના વિશ્વને સમજવા માટે પણ હતું. આધ્યાત્મિકતા, ચારિત્ર્ય નિર્માણ સંસ્કૃતિનું સર્જન પરિક્ષણ તથા પ્રસારણ એ પણ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્યોમાં સમાવિષ્ટ હતું. એ સમયે શિક્ષણ ગુરૂકુળ પદ્ધતિમાં આપવામાં આવતું. આ ગુરૂકુળવસ્તીથી થોડા જ દુર હતો. ગુરૂની દ્રષ્ટીમાં બધા એક સમાન હતા ભલે તેમની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા ગમે તેવી હોય ગુરૂ સમાજના એક વધુ સન્માનિત વ્યક્તિ સમજવામાં આવતા હતા તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણના રક્ષક હતા. અધ્યાપન કાર્ય મૌખિક રૂપમાં, ચર્ચામાં, વાદવિવાદ વાતચીત કરી સંભળાવીને આપવામાં આવતું હતું.

આ ગુરૂકુળ પ્રણાલી મધ્યકાળમાં અમુક પરિવર્તનોને સાથે ચાલતી હતી ગુરૂકુળ સિવાય મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓ માટે મસ્જિદોના મકતબ તેમજ મદરેસા ખોલવામાં આવ્યા જેવો મુલ્લા અને મોલવી એમને શિક્ષણ આપતાં આ એમના માટે ઈસ્લામિક ધર્મનું શિક્ષણ હતું. મધ્યકાળના છેલ્લા સમયમાં વિદેશોમાંથી અમુક મિશનરી ભારતમાં આવી અને એમને બેજિક શિક્ષણનો પ્રચાર પ્રસાર શરૂ કર્યા ચર્ચામાં આ શિક્ષણ અંગ્રેજી માધ્યમથી આપવામાં આવતું પરંતુ મંદિરોમાં સંસ્કૃતના મધ્યમથી અને મદ્રાસમાં ફારસી ભાષામાં આ શિક્ષણ અપાવા લાગ્યું. આ પરંપરા ત્યાં સુધી ચાલી જ્યાં સુધી ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના ન થઈ. અને બરતાનિયા શાસન આમાં સામેલ ન થયું ત્યાં સુધી.

પરંતુ ભારતમાં વર્તમાન શિક્ષણ પદ્ધતિના શ્રી ગણેશ મેકોલેના મિનિટ્રોસ આધારિત થયો ૧૮૩૫માં લોડ મકોલ બ્રિટિશ સંસદને મેકોલે ભારતમાં લગભગ ચાર વર્ષ માટે રહ્યા પરંતુ એના દ્વારા અપાયેલી શિક્ષણ પ્રણાલીએ ભારત અને ભારતિઓ પર એવી છાપ છોડી જેનો પ્રભાવ લાખો ભારતીય પર સદૈવ રહ્યો છે.

આ પછી આ પાઠમાં બુડ્સ ડિસપેચ (૧૮૫૩) પર ચર્ચા કરી જેના માધ્યમમાં ભારતીય શિક્ષણના પ્રણાલી બંધ થઈ અને એક વ્યવસ્થિત રચના આપવામાં આવી વુડના ડિસપેચ એક વ્યાપક અને મહત્વ પૂર્ણ આલેખ છે. જેનું ભારતીય શિક્ષણના એક ઈતિહાસમાં અનુપમ સ્થાન છે. આ પછી આ પાઠમાં હંટર આયોગની અનુસંજ્ઞાઓ પર ચર્ચા કરી અને જે શિક્ષણમાં વ્યવસાયિકીકરણ પછી પ્રકાશ પાડ્યો અને આ આયોગનો ભારતીય શિક્ષણ ના મહત્વપૂર્ણ યોગદાન સમજવામાં આવ્યું. ૧૯૦૨ માં વિશ્વવિદ્યાલયોને માટેના નિયંત્રણની વાત છે. પછી આ પાઠમાં આટેક્સ સમિતિ તેમજ સકુ અને અબ્બોટ વુડ ના પ્રતિવેદન પર પ્રકાશ પાડ્યો છે. ત્યારબાદ જાકિર હુસૈન સમિતિના રીપોર્ટ (વર્ધા)સ્કીમ પર થોડો પ્રકાશ પાડ્યો છે. સાર્જમ્ટ સમિતિનો સંબંધ પ્રાથમિક શિક્ષણના

નોંધ

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી - I

સાર્વજનિકીકરણથી છે પર રહ્યો છે તેની ચર્ચા કરવામાં આવી. તે સારજન્ટ રીપોર્ટ એક એવી વ્યાપક સ્કીમ હતી જેમાં શિક્ષણના બધાજ પાસાઓ પર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ સંસ્તુતિઓને સ્વતંત્ર ભારતના શિક્ષણ માટે વિચારવાનો એક માર્ગ પ્રશસ્ત કર્યો છે.

૧.૫ સંદર્ભ ગ્રંથ - કટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

- ૧ એટલેકર એ.એસ. (૧૯૫૧) એજ્યુકેશન ઈન એસિયન્ટ ઈન્ડિયા નંદ કિશોરા અને બ્રોસ એજ્યુકેશનલ પબ્લીશર્સ (ફોર્ષ એડીશન) બનારસ .
- ૨ ગર્વમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા (૧૯૬૫) મિનીટ્રસ બાય ધ હોનેરેબલ ટી.બી. મેક્યોલરી- ડેટેડ ધ સેકન્ડ ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૫ બ્યુરો ઓફ એજ્યુકેશન સીલેક્શન ફોમ એજ્યુકેશનલ રેકોર્ડ્સ પાર્ટ ૨ (૧૭૮૧-૧૮૩૮) એડીટેડ બાય એચ.શાર્પ કલકતા- સુપ્રિમેન્ટેન્ડર ગર્વમેન્ટ પ્રિન્ટીંગ ૧૯૨૦ (રીપ્રિન્ટ) દીલ્હી નેશનલ એર્ચીવ્સ ઓફ ઈન્ડિયા (૧૯૬૫- ૧૦૭- ૧૧૭)
- ૩ મેક્યુલર્સ મિનિટ- ૧૯૩૫ (P-10)
- ૪ મેક્યુલર્સ મિનિટ- ૧૯૩૫ (P-12)
- ૫ મેક્યુલર્સ મિનિટ- ૧૯૩૫ (P-24)
- ૬ મેક્યુલર્સ મિનિટ- ૧૯૩૫ (P-34)
- ૭ [http_ //www નેજ્યુકેશન nic.in/\(d 50 years/g/w/ 16/ow16301.htm](http://www.nic.in/(d%2050%20years/g/w/16/ow16301.htm) નેજ્યુકેશન કમિશન કમિટી ઈન રેટરોસ્પેક્ટ (રીટ્રાઈવેટ ઓન ૧૫.૦૮.૨૦૧૧)
- ૮ રીપોર્ટ ધ યુનિવર્સિટી એજ્યુકેશન, કમિશન (રાધાક્રીષ્ણ કમિશન) ૧૯૪૮-૪૯, **vol- 1, pp.20-21** સી અલ્સો રીપોર્ટ ઓફ ધ સેકન્ડરી એજ્યુકેશન કમિશન (મુટલીયર કમિશન) ૧૯૫૨ (**p-11**)
- ૯ રીપોર્ટ ઓફ ધ યુનિવર્સિટી એજ્યુકેશન કમિશન વોલ-૧ **op.cit, pp 22- 23** એન્ડ રીપોર્ટ ઓફ ધ સેકન્ડરી એજ્યુકેશન કમિશન **op.cit pp.11- 13** સી અલ્સો.
- ૧૦ મુખર્જી **SN (1966)** હિસ્ટ્રી ઓફ એજ્યુકેશન ઈન્ડિયા (**pp. 167-68**)
- ૧૧ મુખર્જી (**op. 187-189**)
- ૧૨ **ibid. (pp. 13-14)**
- ૧૩ રીપોર્ટ ઓફ ધ સેકન્ડરી એજ્યુકેશન કમિશન **opcit (pp. 14-15)**
- ૧૪ નુશુલ્લાહ સૈયદ અને નાયક **J.P (1951)** હિસ્ટ્રી ઓફ એજ્યુકેશન ઈન ઈન્ડિયા મેકમીલન બોમ્બે.
- ૧૫ ચૌબ, **S.P.** હિસ્ટ્રી ઓફ ઈન્ડિયા એજ્યુકેશન વિનોદ પુસ્તક મંદિર આગ્રા- ૨૦૦૫
- ૧૬ વર્ધા એજ્યુકેશન સ્કીમ ૧૯૩૭.[http://www education, nic.in/cd50 years/9/52/4U/524Uo101, htm](http://www.education.nic.in/cd50years/9/52/4U/524Uo101.htm)
- ૧૭ ધ સારજન્ટ રીપોર્ટ (૧૯૪૪) રામનાથ શર્મા રાજેન્દ્ર કુમાર શર્મા (૧૯૬૬) હિસ્ટ્રી ઓફ એજ્યુકેશન ઈન ઈન્ડિયા, એટલાન્ટિક પબ્લીશર્સ તેમજ ડ્રીસ્ટ્રીબ્યુટર
- ૧૮ <http://lem.wikipedia.org/wiki/megracrata>

પાઠ- ૨ ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી-૨

રચના

૨.૦ પ્રસ્તાવના

૨.૧ અધિગમ ઉદ્દેશ

૨.૨ સ્વતંત્ર ભારતમાં ઘટિત શિક્ષણ આયોગો સમિતિઓની સંસ્તુકિયા

૨.૨.૧ રાધાકૃષ્ણન આયોગ (૧૯૪૮-૪૯)

૨.૨.૨ મુદાલિયાર આયોગ (૧૯૫૨)

૨.૨.૩ મહિલા શિક્ષણ પર રાષ્ટ્રીય સમિતિ (દુર્ગાબાઈ દેશમુખ સમિતિ -૧૯૫૮)

૨.૨.૪ કોઠારી આયોગ (૧૯૬૪-૬૬)

૨.૨.૫ યશપાલ સમિતિ (૧૯૯૨)

૨.૩ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિઓ (NPEs)

૨.૩.૧ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NPE), ૧૯૮૬

૨.૩.૨ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NPE), ૧૯૯૨

૨.૩.૩ પ્રારંભિક શિક્ષણની ચિંતાઓ

૨.૪ આઠ વર્ષની આરંભ શિક્ષણ પ્રણાલીની રચના

૨.૫ શાળાકીય પાઠ્યચર્યા રૂપરેખા

૨.૫.૧ રાષ્ટ્રીય પાઠ્યચર્યા રૂપરેખા (NCF-૨૦૦૫)

૨.૫.૨ પ્રારંભિક વિદ્યાલય પાઠ્યચર્યાના ફલિતાર્થ

૨.૬ ચાલો આપણે ઉપર ગણતરી કરીએ

૨.૭ સંદર્ભ ગ્રંથ/થોડી ઉપયોગી ચોપડીઓ

૨.૮ અંતમાં - પાઠનો અભ્યાસ

૨.૦ પ્રસ્તાવના

પહેલા પાઠમાં આપણે પ્રાચીન ભારતમાં શિક્ષણની અવગણના અને વ્યવહાર (પ્રક્રિયા) આ ગુરુ (શિક્ષક) ની અવગણના વિશેષતાઓ અને ફરજો ના વિષયમાં ચર્ચા કરી આપણે આ પણ જાણ્યું હતું કે

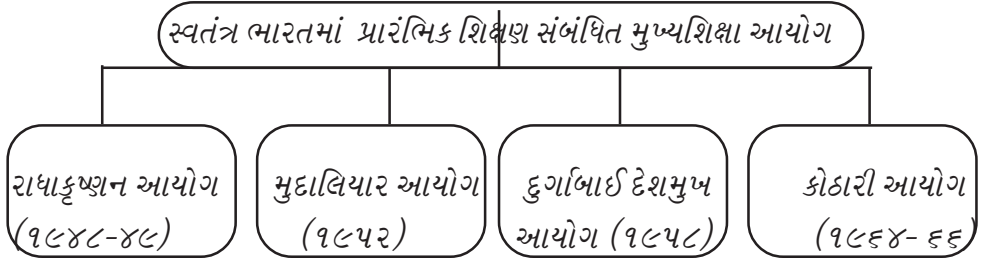
નોંધ

નોંધ

ભારતના સ્વતંત્ર પહેલાના સમયમાં શિક્ષાનો વિકાસ કેવી રીતે થયો હતો. સ્વતંત્રતા મેળવ્યા પછી, સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રની પહેલી પ્રથમિકતા દેશના માટે એક એવી શિક્ષા પ્રણાલીના પરિરૂપો તૈયાર કરવા એની જરૂરિયાતો પર ઉત્તીર્ણ થાય. ૨૬ જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ થી સ્વતંત્ર ભારત નું સંવિધાન લાગુ થયું સમવિધાન ને અનુચ્છેદ ૪૫ માં પ્રવધાન રાખવામાં આવ્યું કે આ સરકાર નું દાયિત્વ થયુ કે સંવિધાન લાગુ થવાને ૧૦ વર્ષ ની અંદર દેશના બધા બાળકોને જયાસુધી તે ૧૪ વર્ષ ના થઈ જતા નથી ત્યાં સુધી મફત અને અનિવાર્ય શિક્ષણ પ્રદાન કરવામાં આવશે.

આ પાઠમાં આપણે એવા જુદા-જુદા આયોગો તેમજ સમિતિઓ નુ પઠન કરીશું જેમની નિયુક્તિ ભારત સરકાર ને શિક્ષણના જુદા-જુદા પ્રશ્નો પર વિચાર કરવા અને શૈક્ષણિક સુવિધાઓ ને સુધારવા માટે ઉપયુક્ત સંસ્તુતિયો કરવા અને ભારત માં એક પ્રભાવી શિક્ષણ પ્રણાલીની સ્થાપના કરવા માટે કરવામાં આવી. આમાં અમુક મુખ્ય ઉદોગો સમિતિઓ ને નીચે આપેલા આરેખો માં દર્શાવ્યા છે.

આકૃતિ -૨.૧ સ્વતંત્ર ભારતમાં પ્રારંભિક શિક્ષણ સંબંધિત મુખ્ય શિક્ષા આયોગ

તમે અનુભવ કરશો કે આ આયોગો /સમિતિ વડે આપેલી સંસ્તુતિઓનો આધુનિક ભારતમાં શૈક્ષણિક નીતિઓ રસ્તાઓ તેમજ શૈક્ષણિક વિકાસ પર પ્રત્યક્ષ પ્રભાવ પડ્યો આ પાઠ માં ભારતીય શિક્ષણ તેમજ વિશેષ પ્રારંભિક શિક્ષણ ની સમીક્ષા કરવામાં આવી. સમય - સમયે ભારત સરકારે શિક્ષણ ની સ્થિતિ વિશેષ કરીને પ્રારંભિક શિક્ષણની સ્થિતિ, વિશેષકરી ને પ્રારંભિક શિક્ષણ ની સ્થિતિ નું પુન:નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું ઉદાહરણોથી ૧૯૬૮, ૧૯૮૬ તેમજ ૧૯૯૨ અને સૌથી પાછળ ઈ.સ. ૨૦૦૫ મા રાષ્ટ્રીય પાઠ્યચર્ચા રૂપરેખા (નેશનલ કરી કુલમ ફેમવ કે - એન.સી.એફ) બનાવવામાં આવી આ નીતિઓનું પ્રારંભિક શિક્ષણનું પ્રચાર-પ્રસાર ઉપર ભારે હિતકારી પ્રભાવ પડ્યો આપાઠમાં આપણે આની નીતિઓનું પુન:નિરીક્ષણ પણ કરીશું.

૨.૧ અધિગમ ઉદ્દેશ્ય

આ પાઠમાં અધ્યયન ઉપરાંત તમે:-

- જુદા-જુદા આયોગો કે ઐતિહાસિક મહત્વ નું વિશ્લેષણ કરી શકીશું.
- કોઠારી આયોગ દ્વારા આવી સંસ્કૃતિઓનું વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ ની વ્યાખ્યા કરી શકીશું.
- જુદા-જુદા શિક્ષણ આયોગો વડે શાસન કાર્યક્રમોની ક્ષમતાઓની પરખ કરી શકીશું.
- વર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલીના વિશેષ લક્ષણોને વ્યક્ત કરી શકશે તથા તેની વ્યાખ્યા કરી

શકશે.

- જુદી - જુદી શિક્ષણ નીતિઓ દ્વારા નિર્ધારિત વિભિન્ન શૈક્ષણિક લક્ષ્યની તેની ઉચિત દૃષ્ટિથી તપાસવું.
- રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિઓના યોગદાન તથા સાર્વત્રિક, પ્રાથમિક શિક્ષણ પર તેના પ્રભાવનું મૂલ્યાંકન કરવું.
- રાષ્ટ્રીય પાઠ્યક્રમ રૂપરેખા (National Curriculum Framework - NCF - 2005) નું મૂલ્યાંકન કરી શકશે.
- રાષ્ટ્રીય પાઠ્યક્રમ રૂપરેખા (National Curriculum Framework - NCF - 2005) ના અભ્યાસ ક્રમોની વ્યાખ્યા કરી શકશે તથા તે વિષય અંતર્ગત કાર્યનીતિના ઉપાય બતાવી શકશે તથા
- ૮ વર્ષ સુધીની પ્રાથમિક શિક્ષણ (૫ વર્ષ પ્રાથમિક તથા ૩ વર્ષ ઉચ્ચ પ્રાથમિક) ની સંરચના તથા સમાલોચનની તપાસ કરી શકશે.

નોંધ

૨.૨ સ્વતંત્ર ભારતમાં બંધારણીય શિક્ષણ આયોગ / સમિતિઓની સંસ્તુકિર્ચા

ભારતમાં એવા અનેક શિક્ષણ કમિશન / સમિતિઓ બની જેમણે વિવિધ ક્ષેત્રમાં શિક્ષણના વિકાસ અર્થે વિચારવિમર્શ કર્યો. તેમાં નીચે જણાવેલ કેટલાક વિભાગ/સમિતિઓ જેમનો શિક્ષણના વિકાસમાં વિશેષ પ્રભાવ પડ્યો.

- રાધાકૃષ્ણન કમિશન (૧૯૪૮-૪૯)
- મુર્દાલિયાર કમિશન (૧૯૫૨)
- મહિલા શિક્ષણ ઉપર રાષ્ટ્રીય સમિતિ (૧૯૫૮)
- કોઠારી કમિશન (૧૯૬૪-૬૬)
- યશપાલ સમિતિ (૧૯૯૨)

૨.૨.૧ રાધાકૃષ્ણન કમિશન (૧૯૪૮-૪૯)

રાધાકૃષ્ણન કમિશન વાસ્તવમાં વિશ્વવિદ્યાલયનું સંઘટન, નિયંત્રણ, કાર્યો તથા કાર્યક્ષેત્રથી હતો. કેન્દ્રીય તથા રાજ્ય સરકારોએ તેમના સંબંધોથી આર્થિક તથા પ્રવેશ સંબંધી હતો. આ સિવાય અધ્યાપનથી પરીક્ષાઓથી પાઠ્યક્રમોથી તથા અધ્યયન સમય મર્યાદા, શિક્ષણનું, માધ્યમ તથા ભારતીય સંસ્કૃતિ, ઈતિહાસ, સાહિતાય, ભાષાઓ, દર્શન લેખ કલાઓના સંદર્ભમાં ઉચ્ચ અધ્યયનની વ્યવસ્થા સાથે પણ હતો. દેશમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ સમનવ્ય માટે આ કમિશને વિશ્વવિદ્યાલય અનુદાન (University Grants Commuission- UGC) ના બંધારણની પરવાનગી માંગી જેની સ્થાપના તાત્કાલિક ધોરણે કહેવામાં આવી પરિણામ સ્વરૂપે દેશમાં ઉચ્ચ શિક્ષણને એક નવી દિશા મળી.

આમ તો આ શિક્ષણ પદ્ધતિને પ્રારંભિક શિક્ષણ સાથે કોઈ સંબંધ ન હતો તથા તેનો પ્રાથમિક શિક્ષણના સંદર્ભમાં તથા નિર્ણય ની પ્રક્રિયામાં આવશ્યક છે. કારણ કે પ્રારંભિક શિક્ષણ

માધ્યમિક તથા ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેનો આધાર સ્તંભ છે.

૨.૨.૨ મુદાલિયાર કમિશન (૧૯૫૨-૫૩)

મુદાલિયાર કમિશન વાસ્તવમાં માધ્યમિક શિક્ષણ કમિશન છે જેનું બંધારણ ભારત સરકારે ૧૯૫૨માં કર્યું હતું. ડૉ.લક્ષ્મણ સ્વામી મુદાલિયાર આ કમિશનના અધ્યક્ષ હતા. આ કમિશનનો ઉદ્દેશ્યો હતો કે પ્રચલિત માધ્યમિક શિક્ષણનું મુલ્યાંકન કરવું તથા મા.શિક્ષણના ઉદ્દેશ્યો, સંગઠન તેનો પ્રાથમિકતથા ઉચ્ચ શિક્ષણથી સંબંધ તેવા વિભિન્ન પ્રકારના માધ્યમિક વિદ્યાલયોના સહસંબંધ સંદર્ભમાં માધ્યમિક શિક્ષણનું બંધારણ તથા સંશોધન માટે ઉપાય સુચવવાના હતા.

મુદાલિયાર આયોગ અધ્યાપકોની સમસ્યાઓ તથા અધ્યાપક શિક્ષણના કાર્યક્રમોનું વીશ્લેષણ કર્યું અને અધ્યાપક શિક્ષણની બે પ્રકારની સંસ્થાઓ હોવી જોઈએ.

(૧) એક અલગ બોર્ડ અંતર્ગત પ્રાથમિક અધ્યાપક પ્રશિક્ષિત સંસ્થાઓ જેનો ઉદ્દેશ્યો તેના તમામ અભ્યાસીઓને પ્રશિક્ષિત કરવાનો હતો. જેમણે એસ.એલ.સી. (મૈટીકુલેશન) તથા હાયર સેકેન્ડરી કક્ષાએ ઉત્તીર્ણ કરી હોય. આ કાર્યક્રમ ૨ વર્ષનો હશે.

(૨) માધ્યમિક અધ્યાપક પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓ જે વિશ્વવિદ્યાલયોથી માન્યતા પ્રાપ્ત કરવી તથા સંબંધિત હશે અને જેનો ઉદ્દેશ્ય સ્થાપકોને એક વર્ષ દરમિયાન પ્રશિક્ષિત કરવાનો હતો.

અધ્યાપક પ્રશિક્ષણાર્થીઓથી અપેક્ષા હતી કે એક અથવા વધુ પાઠ્યક્રમોના સાર ક્રિયાકલાઓમાં પ્રશિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનો હતો. પ્રશિક્ષણ મહાવિદ્યાલયોથી પણ અપેક્ષિત હતું કે પોતાના સામાન્ય કાર્યના સ્વરૂપમાં રિક્રેશર પાઠ્યક્રમો, વિશેષ વિષયોમાં નાના અને ગહન પાઠ્યક્રમો, વર્કશોપ દ્વારા પ્રાયોગિક પ્રશિક્ષણો તથા વ્યવસાયિક સમારોહનું આયોજન કરવાનું રહેશે.

અપેક્ષિત હતું કે પ્રશિક્ષણ મહાવિદ્યાલય શિક્ષણ શાસ્ત્રના પ્રત્યેક મહત્વ પુર્ણ પક્ષ પર શંસોધન પણ કરશે અને તેને માટે પ્રત્યેક મહાવિદ્યાલયની સાથે એક પ્રાયોગિક વિદ્યાલયનું જોડાણ થશે. આવાસની સુવિધાઓ સાથે નિ:શુલ્ક પ્રશિક્ષણની ખાસ પરવાનગીની માંગણી કરી.

આ પ્રકારના અધ્યાપક પ્રશિક્ષણ, વિશેષ રીતે સેવારત અધ્યાપકો માટે વિશેષ હિતકારી બનશે.

૨.૨.૩ મહિલા શિક્ષણ પર રાષ્ટ્રીય સમિતિ (દુર્ગાબાઈ દેશમુખ સમિતિ- ૧૯૫૮)

સ્વતંત્ર પ્રાપ્તિ પછી મહિલાઓ તથા દિકરીઓ (જે લગભગ ભારતની અડધી જનસંખ્યાને સમાન હતી) ની સમસ્યાઓ એક પ્રાથમિકતા બની. પરંતુ આપે વાંચ્યું હશે કે પરંપરાગત રૂપે ભારતમાં દિકરીઓના શિક્ષણને નહિવત પ્રાથમિકતા અપાતી હતી. જુલાઈ ૧૯૫૭ માં યોજના અનુસાર શિક્ષણ સંબંધી પ્રારંભિક માધ્યમિક તથા પ્રૌઢ શિક્ષણે કન્યાઓની શિક્ષણ પ્રણાલી સંબંધિત પ્રશ્નોના વિભિન્ન કક્ષાએ મુલ્યાંકન કરવું તથા તપાસ કરવી કે શું વર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલી તેને એક ખુશ તથા અર્થપુર્ણ જીવન વ્યતિત કરવામાં સહાયક છે કે નહિ તેની એક ઉપયુક્ત સમિતિનું બંધારણ કરવું આવી મંજૂરી માંગવામાં આવી. ૧૯૫૭ માં આયોજીત રાજ્યોની શિક્ષણ મંત્રીઓના સંમેલનમાં આ ઉપાય સુચવ્યો કે મહિલાઓનું શિક્ષણ અંતર્ગત સંપુર્ણ પ્રશ્નોની તપાસ કરવી.

તદઉપરાંત ભારત સરકારમાં ૧૯૫૮ માં મહિલાઓમાં શિક્ષણ પર એક રાષ્ટ્રીય સમિતિનું બંધારણ કર્યું. જેમાં અધ્યક્ષ તરીકે શ્રીમતિ દુર્ગાબાઈ દેશમુખ હતા. આ સમિતિએ પોતાના રિપોર્ટ ૧૯૫૮માં પ્રકાશિત કર્યા કુમાર અને કન્યાઓના શિક્ષણમાં સમાનતા લાવવા માટે ઉચ્ચત્તમ પ્રાથમિકતા કરવી જોઈએ અને કેન્દ્ર તથા રાજ્યો દ્વારા આ સમસ્યાઓનો સામનો કરવા માટે એક

નોંધ

સાહસિક તથા દૃઢ સંકલ્પિત નિશ્ચય પ્રયાસ કરવાનો હતો. આ સમિતિએ મિડિલ સ્કુલ સ્તર પર સહશિક્ષાની મંજૂરી માંગી પરંતુ હાઈસ્કુલ કક્ષાએ કન્યાઓના શિક્ષણ માટે અલગ વિદ્યાલયની સ્થાપના કરવી એમ સુચન થયું તથા વિવિધ પાઠ્યક્રમોની પણ સંરચના કરવામાં આવી. સમિતિએ એમ પણ જણાવ્યું કે માતાઓ, કેચ (શિશુ સદન) મહિલા અધ્યાપકોના પ્રશિક્ષણ તથા પ્રોફેસર મહિલાઓની રોજગારીની સુવિધાઓની વ્યવસ્થા કરી. પરિણામ સ્વરૂપ નીતીમાં તથા વ્યવહારમાં ઘણી સુવિધાઓ પ્રાથમિક કક્ષાએ કન્યાઓના શિક્ષણ પરત્વે મહિલા અધ્યાપકોને વધુ પ્રોત્સાહન મળ્યું.

૨.૨.૪ કોઠારી કમિશન (૧૯૬૪-૬૬)

વિવિધ સમિતિઓ તથા કમિશનનો શિક્ષણ પદ્ધતિઓમાં પરિવર્તન લાવવા માટે સતત પ્રયાસો ઉપરાંત ભારત સરકારે દેશમાં શિક્ષણની પ્રગતિ શ્રેષ્ઠ ન હતી.

એવો અનુભવ હતો કે આવી વ્યાપક શિક્ષણ પ્રણાલીનું નિર્માણ કરવામાં આવે કે શિક્ષણના તમામ ક્ષેત્રમાં સુમેળ થઈ શકે. તેથી સન. ૧૯૬૪માં ભારત સરકાર ડૉ. ડી.એસ. કોઠારીની અધ્યાપકતામાં શિક્ષણ સમિતિનું બંધારણ કર્યું જેનો ઉદ્દેશ્ય શિક્ષણના વિકાસમાં તમામ ક્ષેત્ર માટે સિદ્ધાંતના નીતી નિયમોમાં શિક્ષણ માટે રાષ્ટ્રીય રૂપરેખા પર સરકારને સલાહ આપવાની હતી.

વિવિધ શૈક્ષણિક ક્ષેત્ર માટે જેમ કે વિદ્યાલયનું શિક્ષણ ટેકનિકલ શિક્ષણ કૃષિ વિદ્યા વગેરેકે કાર્યબળોનું નિર્માણ કરવું તથા વિવિધ વિશિષ્ટ સમસ્યાઓના વ્યાપક અધ્યયન માટે તથા રિપોર્ટ તૈયાર કરવા માટે સાત કાર્ય સમુહોનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું કાર્યબળો તથા કાર્ય સમુહોના રિપોર્ટને આધારે કેટલાક મહત્વપુર્ણ મુદ્દાઓનું વિસ્તારપુર્વક મુલ્યાંકન કરવું.

કમિશનની નજરે શિક્ષણ સમારોહ પુનઃનિર્માણનું રાષ્ટ્ર નિર્માણનું તથા વિકાસમાં સરકાર સાથે લોકોની સહભાગીદારીના વિષયમાં મહત્વપુર્ણ હતું. કમિશનની આ ઈચ્છા હતી કે લોકોને રાષ્ટ્રીય વિકાસમાં ભાગીદારી બનાવવા આ કમિશનનો રિપોર્ટ શિક્ષણના લક્ષ્યને સાકાર કરવા માટે નીચેની કાર્યપ્રણાલીની રચના કરવામાં આવી.

(૧) ઉત્પાદકતાની વૃદ્ધિ માટેનું શિક્ષણ:

- ક) વિજ્ઞાનને શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિનું મુખ્ય ઘટક બનાવવું.
- ખ) સામાજિક રૂપે સામાન્ય શિક્ષણને S.U.P.W એક અભિન્ન ભાગરૂપે રાખવો.
- ગ) ઉદ્યોગ તથા કૃષિની આવશ્યકતાઓને પુર્ણ કરવા માટે શિક્ષણનું વ્યવસાયીકરણ.
- ઘ) વિશ્વવિદ્યાલયમાં વૈજ્ઞાનિક તથા પ્રાદ્યોગિકી શોધ તથા શિક્ષણમાં સુધાર લાવવા.

(૨) આધુનિકરણની પ્રક્રિયાને જીવંત બનાવવા માટે શિક્ષણ.

- ક) અધ્યાની નવી વિધિઓને અપનાવવી.
- ખ) ઈચ્છિત મુલ્યો તથા સ્વાધ્યાય જેવા અનિવાર્ય કૌશલ્યોને વિકસિત કરવા.
- ગ) સમાજના તમામ વર્ગોના વ્યક્તિઓને શિક્ષિત કરવા.
- ઘ) વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ અને વ્યવસાયિક શિક્ષણને ધ્યાનમાં લઈને અભ્યાસ કરશે.
- ચ) દેશમાં ઉત્કૃષ્ટતાયુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયોની સ્થાપના.

(૩) સામાજિક તથા રાષ્ટ્રીય એકતાને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે શિક્ષણ.

- ક) સાર્વજનિક શિક્ષણની સામુહિક વિદ્યાલય પ્રણાલી લાગુ કરવી.
- ખ) તમામ આધુનિક ભારતીય ભાષાઓનો વિકાસ.
- ગ) હિન્દીન ત્વરિત ગતિએ સમૃદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ.

નોંધ

નોંધ

- ઘ) વિદ્યાર્થીઓને સામુદાયિક જીવનમાં ભાગીદારી માટે પ્રોત્સાહિત કરવું તથા સક્ષમ બનાવવું.
- (૪) રાષ્ટ્રીય મુલ્યો નિહિત (Inclusion) શિક્ષણ.
- ક) નૈતિક સામાજિક તથા આધ્યાત્મિક મુલ્યોને સન્નિવિષ્ટ કરવી.
- ખ) એવી પાઠ્યચર્યાનું નિર્માણ કરવું જેમાં વિશ્વના ધર્મોના જાણકારી આપવી.
- ગ) મૌન ધ્યાન માટે વિદ્યાર્થીઓના સમુહમાં બેસવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવું.
- ઘ) વિદ્યાર્થીઓના સક્ષમ સામાજિક ન્યાય તથા સમાજ સેવા માટે ઉચ્ચ આદર્શ પ્રસ્તુત કરવા.

કોઠારી કમિશન રિપોર્ટ ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી એક પાંડિત્યપુર્ણ સમીક્ષા છે અને આજે પણ અર્ધ શતાબ્દી વીતી જવા છતાં પણ ભારતીય ઈતિહાસમાં પ્રાથમિક તથા માધ્યામિક શિક્ષણનું સર્વાધિક ગહન અધ્યયન સમજી શકાય છે.

આ કમિશનને એક સાર્વજનિક શિક્ષણની એક સામુહિક વિદ્યાલય પ્રણાલિનું સમર્થન કર્યું જેમાં જાતિ ધર્મ તથા સામાજિક સ્થિતિ આધારિત કોઈ વિવાદ વગર તમામને નિ:શુલ્ક પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવામાં પ્રાવધાન છે. આ કમિશને સામુહિક વિદ્યાલય પ્રણાલીને કાર્યાન્વિત કરવા માટે કેટલાક આવશ્યક ઉપાય બતાવ્યા જે નીચે પ્રમાણે છે.

- ગુણવત્તા યુક્ત શિક્ષણ આપવા માટે અપેક્ષિત આધારીત બંધારણ નિર્મિત કરવા માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ આધારિત રાષ્ટ્રીય પ્રાર્વધાન જેમાં સરકારી સ્થાનીય તથા સહાયતા પ્રાપ્ત વિદ્યાલયોના સાચા સ્વરૂપમાં પાડોશી (પ્રતિવાસી) વિદ્યાલયો માં રૂપાંતરિત કરી શકાય છે.
- પ્રાથમિક સ્તર પર માતૃભાષાના માધ્યમથી તમામને નિ:શુલ્ક શિક્ષણ, માધ્યમિક સ્તર પર ક્ષેત્રીય ભાષાઓમાં શિક્ષણ આપવું અને જો કોઈ સહાયતા પ્રાપ્ત વિદ્યાલય માતૃભાષા અથવા ક્ષેત્રીય ભાષામાં કે અન્ય ભાષામાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે તો તેની રાજકીય સહાયતા બંધ કરી દેવી .
- સામુહિક વિદ્યા પ્રણાલીને ૧૦ વર્ષની સમય મર્યાદામાં લાગુ કરવી તથા પ્રારંભિક ચયન પ્રક્રિયાઓ, ટ્યુશન શુલ્ક, કૌપિટેશન શિલ્ક વગેરે સમસ્યાઓનો ઉપાય માટે અનિવાર્ય ન્યુનતમ નિયમ બનાવ્યા.
- ગુણવત્તા અધ્યાપક શિક્ષણ નિમ્નાનુસાર માધ્યમથી.
  - મુળ અવધારણાઓને સમજવા માટે વિષયવસ્તુ પાઠ્યક્રમ.
  - સામાન્ય/વ્યવસાયિક શિક્ષણ સંબંધિત પાઠ્યક્રમ
  - પુન:વ્યાવસાયિક શિક્ષા માટે સમાન પાઠ્યક્રમ.
  - આયોગ તથા મુલ્યાંકનની પ્રભાવી ગતિ-વિધિ.
  - ઈન્ટરશિપ કાર્યક્રમના ભાગરૂપે અધ્યયન અભ્યાસ.
- શિક્ષણના તમામ સ્તરે અધ્યાપક શિક્ષણને સંશોધન કરવું જેથી તેનો ઉપયોગ થાય.

ગત ૫૦ વર્ષોથી ભારત આ દિશામાં કાર્યરત છે પરંતુ હજુ પણ પુર્ણ સફળતા મળી નથી. નિશ્ચિતરૂપે સુધારણાની પ્રક્રિયા ઘણી ધીમી છે.

૨.૨.૫ યશપાલ સમિતિ (૧૯૯૨)

૧૯૯૨માં ભારત સરકારે પ્રો. યશપાલની અધ્યક્ષતામાં એક રાષ્ટ્રીય સલાહકાર સમિતિની રચના કરી નું કાર્યશાળાના વિદ્યાર્થીઓ પરનો શૈક્ષણિક ભાર ઓછું કરવાના ઉપાય સૂઝાડવાનો હતો. પાઠ્યક્રમના ભારની સંપૂર્ણ રીતે અધ્યયન કર્યા પછી યશપાલ સમિતિએ દ્વારા એ નિષ્કર્ષ મળ્યો કે શાળાના વિદ્યાર્થીઓના ભારની સમસ્યા માત્ર એ નથી કે વિદ્યાલયનો પાઠ્યક્રમ ભૂલ ભરેલ છે. અથવા અધ્યાય સક્ષમ નથી, કે વિદ્યાર્થીઓ નબળા છે કે પાઠ્ય પુસ્તકો ઉપલબ્ધ નથી. પરંતુ ભણતરનો ભાર એ લીધે છે કે આપણે વાસ્તવિક યોગ્યતા / સક્ષમતાના વિકાસની તુલનામાં વિદ્યાર્થીઓની ડિગ્રી અને ટકાને મહત્વ આપીએ છીએ. જેનો સંબંધ જ્ઞાન વિસ્ફોટ (Knowledge) તથા પકડ આપવી (Catching up) સંલક્ષણથી છે.

સમિતિનો આ વિચાર રહ્યો છે કે પાઠ્યચર્ચા નિર્માણ તથા પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવાનું આ પ્રકારના વિકેન્દ્રીકરણ કરવામાં આવે કે આ પ્રક્રિયામાં, અધ્યાપક, કેળવણીકાર તથા વિશેષજ્ઞ વધુ સક્ષમતા સાથે સંચિલિત થાય. વૈજ્ઞાનિકો અને વિવિધ વિષયોના વિશેષજ્ઞોને પાઠ્યપુસ્તકના નિર્માણમાં પરામર્શકના કાર્યમાં સમિલિત કરવામાં આવે નહિ કે પુસ્તક લેખકના રૂપમાં.

સમિતિએ પ્રતિસ્પર્ધાઓ તથા વ્યક્તિગત ઉપલબ્ધિઓને પુરસ્કૃત કરતાં હતોત્સાહિત કર્યા કારણ કે તેના કારણે બાળકો હર્ષ અને આનંદ પૂર્ણ અભિગમથી વંચિત રહી જતા હોય છે. તેનાથી વિપરિત સમિતિએ સહયોગ, સામૂહિક ક્રિયાકલાપ તથા સામૂહિક ઉપલબ્ધિઓને પ્રોત્સાહિત કરવાની મંજૂરી કારણ કે તેનાથી વિદ્યાલયોમાં સહયોગબ્ધ અભિગમ પ્રોત્સાહન મળતું હતું પૂર્વ બાલ્યાવસ્થા, શૈક્ષણિકમાં પ્રવેશ માટે કોઈ પરીક્ષા અથવા સાક્ષાત્કાર હોવો નહિ.

આ સિવાય સમિતિનું દૃઢપણે માનવું હતું કે બાળકોને રોજ ખૂબ જ ભારવાળું દફતર લાવવા માટે પણ વિવશ ન કરવા જોઈએ. પાઠ્યપુસ્તકોને વિદ્યાલયની સંપત્તિ માનવી જોઈએ જેથી વિદ્યાર્થીઓ વ્યક્તિગત પુસ્તકો ખરીદવા માટેની આવશ્યકતા ઊભી ન થાય અને રોજ પણ ન લઈ જવાં પડે. સમિતિનું મંતવ્ય હતું કે પ્રાથમિક ધોરણે વિદ્યાર્થીઓમાં ગૃહકાર્યનું દબાણ પણ ન હોવું જોઈએ. આસપાસનું નિરીક્ષણ કરે તે જ આવશ્યક છે. ઉચ્ચ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્તરે જ્યાં ગૃહકાર્યની આવશ્યકતા છે. તો તે પુસ્તક વગર થઈ શકે તેવું હોવું જોઈએ.

સમિતિ દ્વારા એ પણ ઉપાય બતાવવામાં આવ્યો હતો કે પ્રાથમિક ધોરણે તમામ વિષયોમાં અભ્યાસક્રમ તથા પાઠ્યપુસ્તકો અવધારણા પ્રમાણે હોય. સમિતિએ પ્રાથમિક સ્તરે તમામ વિષયોના પાઠ્યપુસ્તકો તથા પાઠ્ય ક્રમના વિષયમાં પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા છે. તે પ્રમાણે ભાષા સંબંધિત પાઠ્યપુસ્તકોમાં આવશ્યક મુહાવરા કાલ્પનિક વાર્તાઓ, કવિતાઓ અને દેશના જુદા-જુદા ભાગોમાં વસતા લોકોના જીવનને પ્રતિબિંબિત કરતી વાર્તાઓને વધુ પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ. વિજ્ઞાનમાં પ્રયોગો અને વાસ્તવિક જીવન પર વિશ્લેષણાત્મક ચિંતન આવશ્યક હોવું જોઈએ. સામાજિક

નોંધ

નોંધ

વિજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમમાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળના જ્ઞાન સિવાય આપણા સામાજિક રાજનૈતિક તથા આર્થિક પ્રણાલીઓની ગતિવિધિનું દર્શન તથા તેની પ્રવિધિ આવશ્યક છે. જેથી બાળકો સામાજિક, આર્થિક વિકાસની સમસ્યા અને જરૂરિયાતોનું વિશ્લેષણ કરી શકે તેને સમજી શકે. તથા તેનું ચિંતન કરી શકે. ધોરણ - VI-VII સુધી ના ઇતિહાસના અભ્યાસક્રમમાં સ્વતંત્રતા સંગ્રામ તથા સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ પછીના વિકાસ પર ભાર મૂકાવવો જોઈએ. નાગરિક શાસ્ત્રના અભ્યાસક્રમને સમસામયિક અધ્યયનથી પ્રતિસ્થાપિત કરવો જોઈએ તથા ભૂગોળના અભ્યાસક્રમને સમસામયિક યથાર્થતા સાથે જોડવો જોઈએ.

અધિગમની ગુણવત્તાને સુધારવાની દૃષ્ટિથી યશપાલ સમિતિ ઈચ્છતી હતી કે પોતાના વિદ્યાલયોની મંજૂરી માટેના માપદંડ કઠિન હોવા જોઈએ. સમિતિના આ વિચારને આવકારવો કારણ કે ગામ, ખંડ તથા જિલ્લા સ્તરે શિક્ષણ સમિતી હોવી જોઈએ જે પોતાના અધિકાર ક્ષેત્રમાં આવતી શાળાઓની યોજના અને નિરીક્ષણ થઈ પોતાનું આધિપત્ય રાખી શકે.

યશપાલ સમિતિએ પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે નીચેના ગુણવત્તાના માપદંડો આવશ્યક ગણાવ્યા છે.

(૧) વિદ્યાલયના ગ્રેડની પ્રાપ્ત શ્રેણી

(૨) સમાજમાં જાગૃતતા

(૩) હાજરીમાં જાગૃતતા

(૪) શિક્ષણની ગુણવત્તા માનક નીચેના નિષ્કર્ષોને આધારિત હોવી આવશ્યક છે. અધ્યાપકોની તૈયારી અધ્યાયન શૈલી, શૈક્ષણિક સહાયક સામગ્રીનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓની ક્રિયાઓ તથા ભાગીદારી, વિદ્યાલયની પરીક્ષા પ્રાપ્ત ઉપલબ્ધિ, કળા, કાર્ય અનુભવ તથા શારીરિક શિક્ષણના અભ્યાસની પ્રક્રિયા, પર્યાવરણનો અનુભવ અન્ય ગતિ-વિધિઓ બાળકોનો વિવિધ અનુભવના અવસર પૂરા પાડે છે.

યશપાલ સમિતિએ એક કઠોર, પૂર્ણ તેમજ ગંભીર અધ્યાપક, શિક્ષણ કાર્યક્રમની પરવાનગી માંગી કે જે વિદ્યાલયોમાં સંતોષજનક ગુણવત્તાનો અભિગમ સુનિશ્ચિત બની શકે અને અધ્યાપક પ્રશિક્ષણાર્થીમાં સ્વ-અભિગમ અને સ્વતંત્ર ચિંતનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવામાં સહાયક બને. આ કાર્યક્રમની સમય મર્યાદા સ્નાતક પછી એક વર્ષ અને સિનીયર / હાયર સેકન્ડરી પછી ૩ વર્ષથી મંજૂરી કરી. આ કાર્યક્રમના વિષયવસ્તુને ફરીથી સુગઠિત કરવામાં આવે જેથી શાળાકીય શિક્ષણની બદલાતી આવશ્યકતાઓ માટે તેનું ઉચિત કરી શકાય અને કેન્દ્રિત થઈ શકે.

અધ્યાપકોના સતત શિક્ષણના લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવા તથા અધ્યાપકો માટે ઉત્તમ પ્રશિક્ષણ તથા

યોગ્યતાઓની વ્યવસ્થા કરવાનું આયોજન તેમાં હતું. આ નીતિના મૂળ સિધ્ધાંતો નીચે મુજબ છે.

૨.૩ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિઓ : (NPE)

આપ જાણો છો કે સ્વાતંત્ર પ્રાપ્તિ પછી શિક્ષણનો વ્યાપ વધારવા માટે વિભિન્ન સમિતિઓ અને આયોગોને શિક્ષણના પુનઃ નિર્માણના વિચાર સ્ફુર્ત્યો. આ સમિતિઓનાં નિવેદનોના આધારે સમયાંતરે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ બનાવવામાં આવી અને તેનો અમલ કર્યો. આ નીતિઓમાં શિક્ષણના પ્રત્યેક સ્તરે વિશેષરૂપે પ્રાથમિક સ્તરે શહેર તેમજ ગામડાંઓ કે જ્યાં ભારત દેશનો મુખ્ય આધાર છે. તેના પર વિચાર વિમર્શ કરવામાં આવ્યો.

નોંધ

૨.૩.૧. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (૧૯૬૮)

પ્રથમ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ, શિક્ષા આયોગ (૧૯૬૪-૬૬) ના આદેશ આધારિત હતી. તેની ઘોષણા ૧૯૬૮માં થઈ અને રાષ્ટ્રીય એકતા તથા બૃહદ સાંસ્કૃતિક તથા આર્થિક વિકાસનો પ્રાધાન્ય આપવા માટે “આમૂલચૂલ પુનઃરચના” અને સમાન શિક્ષણની તકોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. નીતિને શૈક્ષણિક વિકાસના માર્ગે પ્રેરિત કરવી જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ૧૪ વર્ષ સુધીનાં બાળકો માટેની આવશ્યકતા શિક્ષણનો લક્ષ્યને પૂર્ણ કરવાનો હતો. ભારતના બંધારણમાં પણ તેની જોગવાઈ છે. તદુપરાંત શિક્ષકો માટે શ્રેષ્ઠ તાલીમ તથા યોગ્યતા પ્રદાન કરવાનો પણ મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો આનીતિનાં મુખ્ય પરિબળો નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ : ૧૪ વર્ષ સુધીનાં તમામ બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પ્રદાન કરવા માટેનો ગંભીર પ્રયાસ કરવો. શાળા કક્ષાએ થતા નુકશાનને દૂર કરવું અને નિશ્ચિત કરવાનું હતું કે પ્રત્યેક બાળક જે વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ પામે છે તે નિર્ધારિત સમયમાં પાઠ્યક્રમને સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કરે.
- (૨) અધ્યાપકોની સ્થિતિ, પારિશ્રમિક તથા શિક્ષણ અધ્યાપકો સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન પ્રાપ્ત કરે તથા તેની શૈક્ષણિક સુનિશ્ચિત કરે તથા સેવાકાળ અધ્યાયન શિક્ષા ઉપર ભાર આપવો.
- (૩) ભાષાઓનો વિકાસ : ક્ષેત્રીય ભાષાઓનો વિકાસ માધ્યમિક સ્તર પર ત્રિભાષા ફોર્મ્યુલાને શ્રેષ્ઠતમ કાર્યાન્વિત કરવી.
- (૪) શૈક્ષણિક અવસરોનું નિર્માણ : સામાજિક સભ્યતા (Cohesion) તથા રાષ્ટ્રીય એકતાને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે શૈક્ષણિક અવસરોનું નિર્માણ કરવું. આ ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ માટે ક્ષેત્રીય અસંતુલનને સુસ્પષ્ટ કરવું તથા તમામ શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને મેરિટના આધાર સાથે પ્રવેશ સુનિશ્ચિત કરવો તથા સમાજમાં સુવિધાઓથી વંચિત લોકોના હિતોનું રક્ષણ કરવું. એકમના નકશાનો ખ્યાલ

નોંધ

?

- (પ) સાક્ષરતા તથા પ્રૌઢ શિક્ષણનો પ્રચાર કરવો : સમાજમાંથી નિરંતરતાને નાબુદ કરી વ્યવસાયિક તથા ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓના કર્મચારીઓને સાક્ષર કરી સતત શિક્ષણ આપવું. માધ્યમિક કક્ષાએ યાંત્રિક તથા વ્યવસાયિક શિક્ષાને સાચા રૂપમાં અંતિમ સ્વરૂપ આપવા માટે આવું સંયોજન અનિવાર્ય છે.
- (દ) પુસ્તકોનું ઉત્પાદન : બાળકો માટે ઊંચી ગુણવત્તાવાળા પુસ્તકોનું ઉત્પાદન કરવું અને શાળાઓ તથા મહાશાળાઓ, વિશ્વ વિદ્યાલયો માટે ઓછી કિંમતના પુસ્તકો ઉપલબ્ધ કરવા.
- (૭) રમત-ગમત : વિદ્યાર્થીઓના શારીરિક તથા માનસિક વિકાસના ઉદ્દેશ માટે રમત-ગમત વગેરેનો વિકાસ કરવો.
- (૮) ખંડ-સમય શિક્ષણ તથા પત્રકારત્વ પાઠ્યક્રમ : બાળકો, વિદ્યાર્થીઓ, વિદ્યાર્થીનીઓ, અધ્યાપકો તથા કર્મચારીઓ માટે મોટા પ્રમાણમાં ખંડ સમય શિક્ષણ તથા પત્રકારત્વ અભ્યાસક્રમોનો વિકાસ કરવો જે પૂર્ણ સમયના અભ્યાસક્રમ જેવો જ હોય.

લગભગ બે દાયકાથી દેશના શિક્ષણને આ રીતની દિશા મળી, ધીમે પરંતુ સતત પ્રગતિ થઈ જેમાં બહુ બધા નવીન કાર્યક્રમ તથા પદ્ધતિઓની શરૂઆત કરી. રાષ્ટ્રીય એકતાના સંદર્ભમાં આની સમીક્ષા પણ થઈ.

૨.૩.૨. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NPE), ૧૯૮૬ :

આ નીતિની વિશિષ્ટતા રાષ્ટ્રીય એકતા પર વધુ મહત્વ આપવું તથા અભ્યાસ ચર્ચાના દસ મહત્વના ભાગ છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પ્રણાલીને અહિંયા રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા પર આધારિત છે તે રીતે જોવામાં આવે જેમાં એક સામાન્ય મહત્વનું અંગ તથા અન્ય ઘટકો જે સામાન્ય સાર તત્વના અંતર્ગત ભારતનાં સ્વતંત્રતા સંગ્રામ આંદોલન, ઈતિહાસ, સંવિધાનિક જવાબદારી તથા અન્ય વિષયવસ્તુ જે રાષ્ટ્રીય ઓળખ માટે સુચક છે. આ વસ્તુ તથા વિષય તંત્રોમાં સમાયેલ છે તથા એવી રીતે કલ્પના કરેલ છે, જેથી તેભારતની સર્વનિષ્ઠ સાંસ્કૃતિક ધરોહર, સમતાવાદિતા, લોકતંત્ર તથા ધર્મનિરપેક્ષતા, લિંગ-સમયના પર્યવહાનું સંરક્ષણ, સામાજિક અવરોધોને હટાવવા અલ્પ સંબંધિક પરિવારનું જતન, વૈજ્ઞાનિક સમજણ અથવા પ્રાકૃતિક વગેરે મૂલ્યોને પ્રોત્સાહિત કરવા.

દરેક શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોને ધર્મ-નિરપેક્ષ મૂલ્યો સાથે શરૂ કરવા માટે પ્રસ્થાપિત કર્યા. સમાનતાને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે એ જરૂરી હતું કે બધાને સમાન અવસર મળે, ફક્ત પહોંચ અથવા અભિગમની દૃષ્ટિથી જ નહીં, પરંતુ સફળતાના દરેક શિખરોની દૃષ્ટિથી પણ આના સિવાય બધાના અંદરથી સમાનતાનો બોધ અભ્યાસક્રમની ચર્ચાથી ઉદ્ભવવો અપેક્ષિત હતો. એવું આયોજન હતું કે સામાજિક રીત-રિવાજના માધ્યમથી તથા જન્મના સંયોગથી સંચાલિત / ઉદ્ભવેલ પૂર્વગ્રહો

તથા માનસિકતાને દૂર કરવી.

આ નીતિના મુખ્ય લક્ષણોમાં નીચેના સામેલ છે.

- (૧) સામાન્ય શૈક્ષણિક સંરચના
- (૨) દસ મુખ્ય તત્ત્વોના સાથે રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ રૂપરેખા
- (૩) બધા જ માટે સમાન શૈક્ષણિક તક
- (૪) પ્રૌઢ શિક્ષણને પ્રોત્સાહન
- (૫) શિક્ષણમાં વૈજ્ઞાનિક તથા ઔદ્યોગિક વિકાસનો ઉપયોગ
- (૬) ઓપરેશન બ્લેક બોર્ડ UEE માટે
- (૭) અભિગમના નિમ્ન સ્તર
- (૮) ગતિ આધારિત નવોદય વિદ્યાલય
- (૯) શિક્ષણનું વ્યવસાયીકરણ
- (૧૦) અધ્યાપકોની સ્થિતિને ઉપર લાવવી.
- (૧૧) સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક તથા વાતાવરણીય મામલોમાં બોધ ઉદ્ભવ કરવો.
- (૧૨) શિક્ષણમાં જવાબદારી

આ નિતીએ સાર્વત્રિક પ્રારંભિક શિક્ષણને એક મજબૂત આધાર આપ્યો. અને બહુ બધા કાર્યક્રમો જે શરૂ કરાયા તે રાષ્ટ્રીય રીતે મહત્વના હતા. તરત જ ૧૯૯૨ માં આ નિતીમાં સંબોધન થયું, જેમાં ઉચ્ચ લક્ષ્યોને પ્રાપ્ત કરવા ફરીથી તેનું નિર્ધારણ થયું.

૨.૩.૩. પ્રારંભિક શિક્ષણ સંબંધિત સરોકાર

અલગ-અલગ શૈક્ષણિક મુદ્દાઓ સંબંધિત સંસ્થાઓ, ખાસ કરીને પ્રારંભિક શિક્ષણ સંબંધિત આયોગો અને રાષ્ટ્રીય નીતિઓથી જે મળેલ છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

- ઓછી નોંધણી : પ્રાથમિક શાળાઓમાં કુલ પ્રવેશ નોંધાતી બહુ ઓછી લાગી. ખાસ કરીને શાળાની બહારના છોકરાઓ શાળાએ મોટા અંતરના લીધે અને ભૌતિક સુવિધાઓના અભાવથી શાળામાં જતા ન હતા.
- વચ્ચેથી શાળા છોડી જનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધારે હતી. બાળકો અલગ-અલગ કારણથી શાળા છોડી દેતા હતા. ખાસ કરીને કામ અને પૈસાની કમાઈ માટે ખાસ કરીને

નોંધ

નોંધ

છોકરીઓને શાળા છોડીને જવાનો દર ઊંચો હતો અને તેના માતા-પિતા તેમને ઘર સંભાળવા માટે મજબૂર કરતા હતા.

- ઓછી ગુણવત્તાવાળા શિક્ષકોને કારણે ગામડાના બાળકો ગુણવત્તા સભર શિક્ષણથી વંચિત રહી જતા હતા. વર્તમાન સમયમાં ગુણવત્તા સભર શિક્ષકોની સંખ્યા વધી છે. કારણ કે સરકાર તથા સ્વાયત સમૂહોના પ્રયાસોથી ગ્રામીણ અધ્યાપકોની વ્યાવસાયિક તાલીમમાં સુધારો લાવી શકાય.
- ગ્રામીણ વિદ્યાલયો માટે વધારાના અધ્યાપકોની પ્રાપ્તિ માટે રાજ્યના દિશા નિર્દેશોને કારણે મુશ્કેલી પડતી હતી કારણ કે તે અંતર્ગત ઉચ્ચ વિદ્યાર્થી અધ્યાપકને જ સ્વીકૃતિ મળતી હતી.
- શિક્ષણની ગુણવત્તા નીચલા સ્તરની હોવાને કારણે સફળ વિદ્યાર્થીઓની ગુણવત્તા અસંતોષજનક હોય છે.
- પૂર્વ પ્રાથમિક તથા પ્રારંભિક વિદ્યાલયોમાં નેતૃત્વને મજબૂત બનાવવાની આવશ્યકતા છે આ કાર્ય વધુમાં વધુ અધ્યાપકોને વ્યાવસાયિક પ્રશિક્ષણ અને પુનઃ શિક્ષણ આપવાથી કરી શકાય છે. જેમાં મુખ્ય અધ્યાપક અને તાલીમાર્થીનો પણ સમાવેશ થાય છે.
- વર્તમાન પરીક્ષા પ્રણાલીને સતત તથા વ્યાપક પ્રણાલીથી બદલવી.
- અસમાનતા - લૈંગિક વિષમતા, શહેરી - ગ્રામીણ વિષમતા, ક્ષેત્રીય વિષમતા વગેરે.
- સૂચના સંચાર પૌદ્ગોગિકી પ્રત્યે સકારાત્મક મનોવૃત્તિનું નિર્માણ.

૨.૪ આઠ વર્ષીય પ્રારંભિક શિક્ષા પ્રણાલીની સંરચના શૈક્ષણિક સંરચના:

એક સત્યતા સ્વીકારવી રહી છે કે દેશના મોટા ભાગમાં એક જેવી શૈક્ષણિક સંરચના બનાવવી લાભદાયી હશે અને અંતિમ ઉદ્દેશ્ય ૧૦+૨+૩ પ્રણાલી અનુસાર જેમાં બે વર્ષની સીનિયર સેન્ડરી અવસ્થા જે સ્થાનીય પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વિદ્યાલયો, મહાવિદ્યાલયો માં હોઈ શકે છે.

શિક્ષણ ની રાષ્ટ્રીય પ્રણાલી અનુસાર, કોઠારી કમિશને સૂચવ્યું છે કે ૧૦+૨+૩ અનુસાર સામાન્ય શૈક્ષણિક સંચયના પર લાગૂ કરેલ છે. વિદ્યાલયી શિક્ષણને એક સમાન સંરચના મુજબ સંપૂર્ણ દેશમાં અપનાવેલું છે. કેટલાક રાજ્યોમાં વિવિધતા છે. જેમ કે પ્રાથમિક વિદ્યાલયમાં ધોરણની સંખ્યા કેટલી છે ? પ્રથમ વર્ષના પ્રવેશ સમયે વિદ્યાર્થી સંખ્યા કેટલી હોવી જોઈએ ? શિક્ષણનું માધ્યમ સાર્વજનિક પરીક્ષા , હિન્દી અને અંગ્રેજી નો અભ્યાસ એ ઉવર્ષના અધ્યાપન દિવસ, શૈક્ષણિક ક્ષેત્ર, રજાઓનો સમય આર્થિક વ્યવસ્થા વગેરે...

પ્રાથમિક અવસ્થા અંતર્ગત પ્રાથમિક તથા ઉચ્ચ પ્રાથમિક કે મધ્યમ અવસ્થા હોય છે. ૧૦ વર્ષનું આયોજન આ પ્રમાણે છે: પ્રારંભિક સ્તરે ૫ વર્ષ નું પ્રાથમિક શિક્ષણ તથા ઉવર્ષનું ઉચ્ચ પ્રાથમિક તદ ઉપરાંત વર્ષનું ઉચ્ચ વિદ્યાલય હોય છે.

નીચે દર્શાવેલ કોષ્ટકમાં કેટલાક રાજ્યોની શાળા વ્યવસ્થાનું વિભાજન દર્શાવેલ છે :

કોષ્ટક:- ૧ ભારતમાં શાળાકીય શિક્ષણપ્રણાલીનું માળખું

શાળાનો પ્રકાર	પૂર્વ-પ્રાથમિક	નિમ્ન પ્રાથમિક	ઉચ્ચ-પ્રાથમિક	માધ્યમિક	ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક
ધોરણ	નર્સરી LKG/UKG	ધોરણ-૧ થી ૫ વર્ષ	ધોરણ ૬ થી ૮	ધો ૯ થી ૧૦ સુધી	ધોરણ-૧૧ થી ૧૨
સમય	૨ વર્ષ	૫ વર્ષ	૩ વર્ષ	૨ વર્ષ	૨ વર્ષ
ઉંમર	૩ થી ૬ વર્ષ	૬ થી ૧૧ વર્ષ	૧૧ થી ૧૪ વર્ષ	૧૪ થી ૧૬ વર્ષ	૧૬ થી ૧૮ વર્ષ

નોંધ

પૂર્વ પ્રાથમિક ભારત શિક્ષણની સામાન્ય સંરચનામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ બાળકોના અભિગમના આધાર પર નિર્ભર કરે છે જેનો નર્સરી, કિન્ડરગાર્ડન તથા ઉચ્ચ કિન્ડર ગાર્ડનમાં વિભાજીત કરી શકાય છે. આ અવસ્થામાં બાળકોને ઔપચારિક વિદ્યાલય જીવનથી બાળકોને પરિચિત કરી શકાય છે. તે સિવાય તેમાં લેખન પઠન જેવા કૌશલ્યોના વિકાસ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે.

નિમ્ન પ્રાથમિક : એક બાળક ઉચ્ચ કિન્ડરગાર્ડન પાસે કાર્ય બાદ અથવા સીધો કોઈ પ્રાથમિક વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મેળવે છે. નિમ્ન પ્રાથમિક સ્તર પર વિદ્યાર્થી વિવિધ વિષય થી પરીચિત થાય છે. પ્રાથમિક વિદ્યાલયમાં પાઠ્યક્રમમાં સામાન્ય શિક્ષા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. જેમાં પાયાનું જ્ઞાન વાંચવું તથા અંક ગણિત નો સમાવેશ થાય છે. તથા ઈતિહાસ નાગરિકશાસ્ત્ર તથા ભૂગોળ, પર્યાવરણ અને વિજ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે. અમુક રાજ્યોમાં આ અવસ્થા ૧ થી ૪ સુધીની હોય છે. નિમ્ન પ્રાથમિક સ્તરે આકલાનું માધ્યમ માતૃભાષા હોય છે. જો કે હિન્દી અથવા કોઈ અન્ય ક્ષેત્રીય ભાષા હશે.

ઉચ્ચ પ્રાથમિક સ્તરે આ સ્તર પર કક્ષા ૬ થી ૮ સુધી ભણવાવાળા બાળકો આવે છે. ઉચ્ચ પ્રાથમિક સ્તરથી બીજી ભાષાઓ અંગ્રેજી/હિન્દી (જો હિન્દી માતૃભાષા ન હોય તો લાગૂ કરી શકાય.) ધોરણ પાંચ પછી અંગ્રેજી ભાષાને અમલમાં મૂકી શકાય.

૨.૫ શાળાકીય પાઠ્યક્રમ રૂપરેખા

કોઈપણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પ્રણાલી સામાન્ય પાઠ્યક્રમ પ્રણાલી કર આધારિત હોય છે. જેનું પરિરૂપ રાષ્ટ્રીય આવશ્યકતાઓ અને અપેક્ષાઓને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવે છે. ભારત માં વિભિન્ન નીતિઓને ધ્યાનમાં રાખતાં સમય-સમય પર રાષ્ટ્રીય પાઠ્યક્રમ રૂપરેખા નું પરિરૂપ તૈયાર કરી દીધું છે અને દેશભરમાં લાગૂ કરી દીધેલ છે. ત્યારબાદ તેની રૂપરેખાના રાષ્ટ્રીય લક્ષ્યને ધ્યાનમાં રાખીને સમીક્ષા કરેલ છે. અહીં આપણે નવીનતમ રાષ્ટ્રીય પાઠ્યક્રમ રૂપરેખા (NCF-2005) જે વર્તમાન સમયમાં લાગૂ થઈ ગયેલ છે તેની સમીક્ષા કરીશું.

૨.૫.૧ રાષ્ટ્રીય પાઠ્યક્રમ રૂપરેખા (NCF- 2005)

રાષ્ટ્રીય પાઠ્યક્રમ રૂપરેખા, ૨૦૦૫ ને એક રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પ્રણાલીનો વિકાસ કરવાના સાધનના રૂપમાં શિક્ષણ નીતિ પ્રોગ્રામ ઓફ એક્શન (POA) માં ૧૪ વર્ષ સુધી બાળકોને પ્રગતિશીલ બનાવવાના હેતુ તથા વિદ્યાલયી શિક્ષણમાં સાર્થક સુધાર લાવવાની દૃષ્ટિથી એક બાળ કેન્દ્રિત આભિગમ પર વિચાર કર્યો હતો. (પી.ઓ.એ.પ્ર.૭૭)

રાષ્ટ્રીય પાઠ્યક્રમ રૂપરેખાની કલ્પના શિક્ષણ પ્રણાલીને આધુનિક બનાવવાની દૃષ્ટિથી કરેલ હતી. રાષ્ટ્રીય પાઠ્યક્રમ રૂપરેખા ૨૦૦૫ મુદાલિયર કમિશન, ૧૯૫૨ તથા કોઠારી કમિશન ૧૯૬૬ અનુસંધાને તથા રાષ્ટ્રીય પાઠ્યક્રમ રૂપરેખા ૧૯૭૫, ૧૯૮૮ તા ૨૦૦૫ ના પુન : અવલોકન તથા પુન : નિરીક્ષણ કરે છે. તેના નિર્માણમાં સન ૧૯૯૩ માં પ્રકાશિત રિપોર્ટ, લર્નિંગ (ભાર વગરનું ભણતર) તથા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ, ૧૯૮૬ થી પર્યાપ્ત સહાયતા આપેલ છે. આ નીતિઓ તથા યશપાલ સમિતિની અનુસંસ્થાઓ પર વિચાર કર્યા બાદ એક નવા સંશોધિત રાષ્ટ્રીય પાઠ્યચર્યા રૂપરેખાની ૨૦૦૫ માં રચના કરવામાં આવી. જે બધા જ દેશોમાં લાગૂ કરવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રીય પાઠ્યક્રમ રૂપરેખા ૨૦૦૫ બાળકો પર પાઠ્યક્રમ ભાર વગરના ભણતરનો વિચાર કરે છે. એક એવી રૂપરેખા જેમાં પોતાના જ્ઞાનની રચના કરી શકાય છે. એક સારા સર્જનાત્મક તથા સુખદ અધિગમની અનુભૂતિ હોઈ શેક. સંશોધિત રાષ્ટ્રીય પાઠ્યક્રમ રૂપરેખાના પ્રમુખ લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે:

નિર્દેશક સિધ્ધાંત :

પાઠ્યક્રમ બાળકોને માટે સમાવેશી તથા એક સાર્થક અનુભવ બનાવવા માટે રાષ્ટ્રીય પાઠ્યક્રમ રૂપરેખામાં પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. જે ભવિષ્ય માં વિભિન્ન આયામો તથા સમિતિઓ દ્વારા અનુશાસિત કરવામાં આવ્યા હતા. રાષ્ટ્રીય પાઠ્યચર્યા રૂપરેખા ચાર નિર્દેશક સિધ્ધાંતો પર આધારિત છે.

- ક) વિદ્યાલય બહાર જ્ઞાનને સંબંધિત કરે છે.
- ખ) સુનિશ્ચિત કરવું કે વિદ્યાર્થી ગોખણપટ્ટી થી દુર રહે.
- ગ) પાઠ્યપુસ્તકોને એવા બનાવવાં કે વિદ્યાર્થી પાઠ્ય પુસ્તકના માધ્યમથી વિકાસ કરે.
- ઘ) પરીક્ષાઓને વધુ સરળ બનાવો

રાષ્ટ્રીય પાઠ્યક્રમ રૂપરેખા આ બોધની આલોચના કરે છે. બાળક જ્ઞાનને ગ્રહણ કરે છે.

વિદ્યાલયમાં શીખેલ જ્ઞાનને બાહ્ય ઘટનાઓ સાથે જોડીને પોતાના અનુભવોના આધાર પર આપને શબ્દો માં પ્રશ્નો પૂછવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવાના રહેશે, માત્ર યાદ રાખવા માટે નહિ.

આ દર્શાવે છે કે આપને સાથી વિદ્યાર્થી, અધ્યાપકો, નાના મોટા વ્યક્તિઓથી અન્યક્રિયા કરવાથી ઘણો સારો અભિગમ ખૂલી જાય છે. જેથી અનુભવ દ્વારા બાળકો પાઠ્યપુસ્તકો સિવાય વેબસાઈટ પરથી જ્ઞાન મેળવે, સ્વાનુભવ, ઘર, પુસ્તકાલય થી જ્ઞાન મેળવે. વિદ્યાર્થી ચિંતન કરે અને જ્ઞાનનો વિકાસ કરે.

રાષ્ટ્રીય પાઠ્યક્રમ રૂપરેખામાં ભાષાઓ ગણિત, પ્રાકૃતિક, વિજ્ઞાન તથા સામાજિક વિજ્ઞાનને શીખે. આ વાતને મહત્વપૂર્ણ માનવું કે ભાષા તમામ વિષયો માટે અનિવાર્ય છે. કારણ કે પઠન, લેખન, શ્રવણ તથા તમામ વિષયોમાં યોગદાન આપે છે ભાષા તો મૂળ છે.

અંગ્રેજી, ગણિત તથા વિજ્ઞાન ત્રણ કેન્દ્રિય વિષયો છે. જેમાં ઘણાં બાળકો (૫૦% જેટલા) નાપાસ થાય છે પ્રારંભિક શિક્ષણ પ્રણાલી ની આ સૌથી મોટી ઉણપ છે રાષ્ટ્રીય પાઠ્યક્રમ રૂપરેખા આ વિષયને સંબોધિત કરે છે. “વિજ્ઞાન અધ્યાપન” પર ના અભ્યાસક્રમને મહત્વ અપાય છે. વિદ્યાલયોમાં પુસ્તકાલયો, પ્રયોગશાળા કાર્યશાળાને સુધારવાની આવશ્યકતા છે. જેથી બાહ્ય પરીક્ષાઓમાં ભાર ઓછો કરતી પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપી શકાય જનસમાજ

નોંધ

પ્રાપ્ત આંકડાઓનો ઉપયોગ કરતાં કોમ્પ્યુટર ના આધારિત પ્રયોગો ની આવશ્યકતા છે.

ગણિત અભિગમ દ્વારા બાળકોની ચિંતન કરવાથી તથા તર્ક શક્તિને સમયચર્યાઓનું નિર્માણ તથા તેનું સમાધાન યોગ્ય બની શકે પર્યાવરણ શિક્ષણ પ્રત્યેક વિષયનો મુદ્દો હોવો જોઈએ રાષ્ટ્રીય પાઠક્રમ રૂપરેખા માં સામાજિક વિજ્ઞાન નું અધ્યયન નબળા વર્ગોમાં પરિપ્રેક્ષ્ય માં આપવું જોઈએ જેમાં લિંગિક ન્યાય તથા જતજાતીય અને દલિત તેમજ અલ્પસંખ્યા માટે મૂલવી શકાય.

નોંધ

૨.૫.૨ પ્રારંભિક વિદ્યાલય પાઠ્યચર્યાના નિહિતાર્થ

શૈક્ષણિક પરિપ્રેક્ષ્યથી પાઠ્યક્રમમાં જોવો મળતા આ પરીવર્ધનો સ્વરૂપ તથા બીજી શિક્ષણ ના અધિકાર (R.T.E) ની બાધા રાજ્યો માં લાગુ કરવાના કારણે દસ્તાવેજ આમારા ધ્યાનને “કાર્ય અને શિક્ષા” ની તરફ કાર્યક્રમ કરે છે. કાર્યને જ્ઞાન ના એક નવા સા તથા પરિવર્ધનના મુજબના રૂપ માં દેખાવું જોઈએ જોડે લાંકતાંત્રિક વ્યવસ્થા માટે અનિવાર્ય છે. કાર્ય ના સંબંધ અમારા કારણ કે આર્થિક સંપદા ઓર સંસ્કૃતિ ના આ મહત્વપુણ સ્ત્રોત ને કક્ષા થી જોડીને પ્રમાણ સુધી થી કામમા લઈ શકાય.

આમાં પાઠ્યચર્યા શૈક્ષણિક ઉપકરણ સ્થળ આ અધિગમ અંત પર પણ આ કરવામાં આવી છે જેમાં પાઠ્યપુસ્તક, પુસ્તકાલય શૈક્ષણિક તથા પ્રયોગશાળા સમાવેશ કરેલ છે. તેમાં સામગ્રીની બહુલતા આવશ્યકતા ભાર દેવામાં આવે છે. તેમનાથી વધારે વિદ્યાલય સ્તર પર શૈક્ષણિક યોજના તથા નેતૃત્વની સંયોજના કરવામાં આવી છે. આથી તેની ગુણવત્તા સુધારી શકાય તથા તેને ધ્યાનમાં લઈ શકાય.

રાષ્ટ્રીય પાઠ્યચર્યા રૂપરેખા ૨૦૦૦ ને પૂનરાવલોકન અથવા પુ:નિરીક્ષણ વિશેષતાનાં બાળકો ને પાઠ્યચર્યાના ભારને સંબોધિત કરવાની દૃષ્ટી ની સંસ્થા કરવામાં આવ્યું હતું. પશપાલ સમિતિની સમસ્યા પર વિચાર કર્યો એને વિશ્લેષણનું અને પાયાથી આનું ઉદ્દગમમુલ અમારી વ્યવસ્થામાં નિમિત એવી ધારણા ના છે કે અમારી વીલકારી ને જ્ઞાનમાની છે આ અહેવાલમાં જેનું શિર્ષક છે. વીલકારી ને જ્ઞાનમાની છે. આ અહેવાલમાં જેનું વાર્ષિક છે. Learning withamt Barden ભારમૂક્ત અભિગમ સમિતિ ને સંકેત આયો કે વિદ્યાલય માં અભિગમે સુખદ અનુભવ નથી.

બની શકશે તથા સુધી અમે બાળકોના પ્રત્યે આપણી આ ધારણ ને નહિ બાબત કે જ્ઞાન પ્રાધ્યાપક છે અને આ પરંપરા થી આગળ નહી વધે જેનાથી પાઠ્યપુસ્તકની પરીક્ષા પર આધાર માનવામાં આવે છે. દરેક ચીજ ને ભણાવવાનો મનોવેગ એટલા માટે ઉત્પન થાય છે કે કારણ કે અમારે બાળકોને સ્વયંમ ને સુઝનાત્મક સહજ પ્રવૃત્તિ અને એમના પોતાના અનુભવ થી જ્ઞાન સૂજ કરવાની યોગ્યતામાં અમારો વિશ્વાસ નથી હોતો. કાર્ય કરે જેથી બાળકો પોતાની પ્રતિભાનું શોધ કરી પોતાની શારિરિક તથા બૌદ્ધિક ક્ષમતા ઓને સંપૂર્ણ રૂપ કરી શકે એક જિમ્મેદાર નાગરીક ના રૂપમાં કાર્યકરી શકવા માટે જેમાં આધ્યતા ની વિભિન્ન આવશ્યકતાઓને સમપોષિત કરવામાં આવે. અધ્યાપક સ્વયંચતા તથા સ્વતંત્રતા અનિવાર્ય છે.

આવા અધ્યાપક શિક્ષણ કાર્યક્રમોના દબાવ અહીં વાતો પર હોવું જોઈએ. જ્ઞાનના સુજન માં અધ્યાઓનું સકીય સહભાગીત્વ અભિગમ નું સાચો સાહિત્ય સંદર્ભ જ્ઞાન નિર્માણમાં એક સુસાધ્ય રૂપમાં અધ્યાપકની ભૂમિકા અધ્યાપક શિક્ષણ ના જ્ઞાનની બહુવિષયક

નોંધ

(Mnitudisciplinary) પ્રકૃતિ સૈધાંતિક તથા વ્યવહારીક નું એકી કરણ એક સમીક્ષાત્મક પરિપ્રેક્ષ્ય માં સમકાલીન સમાજ નો મુદ્દો તથા મામલાની સાથે સંલગ્નતા.

આ સંદર્ભ માં અધ્યાપક શિક્ષણની ભાષા ઓની કેન્દ્રીયતા અને અધ્યાપકોને ના સંવ્રતીકરણ ને બનાવવા એક એકીકૃત પ્રતિરૂપ મહત્વપૂર્ણ થઈ જાય છે. પાઠ્યચર્યા રૂપરેખા ૨૦૦૫ માં સ્કૂલ પદ્ધતિ પરીવર્તન લાવવા માટે સેવાકાલીન અધ્યાપક શિક્ષણ ને કેટલિસ્ટ (ઉત્તપ્રેરક) ના રૂપમાં દેખાય છે.

રાષ્ટ્રીય પાઠ્યચર્યા રૂપરેખા ૨૦૦૫ તથા એન.સી.ઈ.ટી દ્વારા તૈયાર કરવામાં અભ્યાસક્રમ વિભિન્ન રાજ્યો માટે એમને પાઠ્યચર્યા પાઠ્યક્રમો તથા નવી પાઠ્ય પુસ્તકો ના નવીનીકરણ માટે માર્ગદર્શન દસ્તાવેજનું કાર્ય કરી શકે છે એમના આધાર પર એન.સી.ઈ.ટી સામાન્ય માનક સુનુશ્ચિત કરવા માટે એમને એક ઉપકરણ ના રૂપમાં સ્વીકારે છે.

૨.૬ સારાંશ

સ્વતંત્રતા પ્રત્યેત બાદ ગઠિત વિભિન્ન શિક્ષણ આયોગો તથા ચર્યાબાદ અમને એની સમીક્ષા અને એના પર પ્રણાલી તથા ઉત્પતિ થયા વિકાસ ના વિષયમાં જાણ્યું કે રાધાકૃષ્ણ ના આયોગ તથા કોઠારી આયોગની ભલામણો એ દેશને કેવી સામાન્ય શિક્ષણના વિકાસ ની તથા યશપાલ પ્રારંભિક શિક્ષણ માં આવે છે.

૨.૭ સંદર્ભ, અન્ય ઉપયોગી પુસ્તકો

- ◆ Aggarwal, J.C., (1985), Development and Planning of Modern Education, Vani Educational Books, New Delhi.
- ◆ Aggarwal, J.C., (1993), Landmarks in the History of Modern Indian Education. Vikas Publishing House Pvt. Ltd. New Delhi.
- ◆ Chaube, S.P., (1988), History and Problems of Indian Education, (Second Edition) Vinod Pustak Mandir, Agra, UP.
- ◆ Rawat, P.L., History of Indian Education Agra, UP, Ram Prasad and Sons.
- ◆ Safaya, R.N., (1983), Current Problems in Indian Education ,Delhi, 9th Edition, Dhanpat Rai & Sons.
- ◆ Saikia, Siddheswar, (1998), History of Education in India, Mani Manik Prakash

- ◆ Sharma, R.N., History and Problems of Education in India, Delhi, Surjeet Publications.
- ◆ <http://www.indiatogether.org/2004/jul/edu-kothari.htm>
http://59.163.61.3:8080/gratestshowtexfile.do?page_id=user_image&user_image_id=775
- ◆ <http://www.dise.in/Downloads/Use%20of%20Dise%20Data/Ajay%20Deshpande,Sayan%20Mitra.pdf>
- ◆ http://www.create-rpc.org/pdf_documents/India_CAR.pdf
- ◆ http://www.archive.org/stream/annualreportofsu19541955virg_djvu.txt

૨.૮ ઈકાઈ અભ્યાસ

- ૧) સન ૧૯૮૫ માં એક નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ની આવશ્યકતા કેમ અનુભવ કરવામાં આવી.
- ૨) કોઠારી આયોગનું ગઠણ કેમ કરવામાં આવ્યું? કોઠારી આયોગ ની કોઈપણ ચાર મુખ્ય ભલામણો ની ચર્ચા કરો
- ૩) અધ્યાપક શિક્ષણ સેવા સંબંધીત કેટલીક વિશિષ્ટ અનુસંસ્થાઓ ની વ્યાખ્યા કરો.
- ૪) ભારત માં પ્રારંભિક શિક્ષણ નો મુખ્ય મુદ્દો કયો છે?
- ૫) વર્તમાન શિક્ષણ નીતિના વિશેષ લક્ષણો ને વ્યક્ત કરો તથા એની વ્યાખ્યા પણ કરો
- ૬) રાષ્ટ્રીય પાઠ્યચર્ચા રૂપરેખા ૨૦૦૫ ના એમની ઔસીત્ય (સૈગતતા) ની દ્રષ્ટિથી મૂલ્યાંકન કરો
- ૭) આઠ વર્ષીય પ્રારંભિક શિક્ષણ ની સંરચના સમીક્ષાત્મક મૂલ્યાંકન કરો દેશભરમાં સંરચનામાં એકરૂપતાલ સુજાવ આપો.

નોંધ

એકમ-૩ શિક્ષણ એક મૂળભૂત અધિકાર તરીકે :

નોંધ

અભ્યાસનું માળખું

- ૩.૦ પરિચય
- ૩.૧ શીખવાના હેતુઓ
- ૩.૨ પ્રારંભિક શિક્ષણના કન્સેપ્ટ અને યુનિવર્સલિઝેશનની જરૂર
  - ૩.૨.૧ ભારતના બંધારણની કલમ-૪૫
  - ૩.૨.૨. યુ.ઈ.ઈ.ના લક્ષ્યાંકોનાં બિન-સધ્ધિ માટેનાં કારણો
  - ૩.૨.૩. ૮૬માં બંધારણીય સુધારો
  - ૩.૨.૪ શિક્ષણનો અધિકાર કાયદો (RTE - ૨૦૦૯)
  - ૩.૨.૫ બાળ અધિકારો
- ૩.૩ શિક્ષકની ભૂમિકાઓ અને જવાબદારીઓ
- ૩.૪ શાળા ગવર્નન્સ અને મેનેજમેન્ટ
- ૩.૫ અભ્યાસક્રમ અને મૂલ્યાંકન સંબંધી જરૂરિયાતો
- ૩.૬ આરટીઈ (RTE) અધિનિયમ, ૨૦૦૯ ના નિયમો
  - ૩.૬.૧ પ્રારંભિક ભાગ
  - ૩.૬.૨. બાળકોને મુક્ત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર
  - ૩.૬.૩. રાજ્ય સરકારની ફરજો
  - ૩.૬.૪ રેકોર્ડ્સની જાળવણી
  - ૩.૬.૫ શાળાઓ અને શિક્ષકોની જવાબદારીઓ
  - ૩.૬.૬ સ્કૂલ અને મેનેજમેન્ટ કમિટી
  - ૩.૬.૭ શિક્ષકોની યોગ્યતાઓ
  - ૩.૬.૮ પ્રાથમિક શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ અને સમાપ્તિ
  - ૩.૬.૯ બાળકોના અધિકારોનું રક્ષણ
- ૩.૭ ચાલો આપણે સાર સમજીએ
- ૩.૮ સૂચવેલ વાંચન અને સંદર્ભો
- ૩.૯ યુનિટ-એન્ડ એક્સસાઈઝ

૩.૦ પ્રસ્તાવના

તમે હકીકતથી પરિચિત છો કે શિક્ષણ કોઈપણ દેશની પ્રગતિ માટેની ચાવી છે. શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બાળકના વ્યક્તિત્વની તમામ ક્ષમતાઓમાં વિકાસ લાવવાનો છે. ૨૦૧૧ ની વસતિ ગણતરી મુજબ ભારતમાં સાક્ષરતા દર ૭૪.૦૪ ટકા હતો. તેમ છતાં કેરળ જેવા કેટલાક રાજ્યોમાં સાક્ષરતા દર ૮૩.૮ ટકા જેટલો ઊંચો હતો જ્યારે બિહાર જેવા રાજ્યમાં ૬૩.૮ (ટકા) જેટલો નીચો હતો.

એકમ-૧ અને એકમ-૨ માં તમે વિવિધ શિક્ષણ સંબંધી કમિશન અને સમિતિઓની ભલામણોનો અભ્યાસ કર્યો છે. પ્રારંભિક શિક્ષણ અભ્યાસક્રમની ઉત્ક્રાંતિ અને એનસીએફની મુખ્ય અસરોનો પણ અભ્યાસ કર્યો છે.

આ યુનિટમાં આપણે એ અભ્યાસ કરવા જઈ રહ્યા છીએ, કે કેવી રીતે શિક્ષણ બાળકોના એક મૂળભૂત અધિકાર તરીકે ઊભરી આવ્યું છે. આ ઉપરાંત આપણે RTE કાયદા ૨૦૦૯ની જોગવાઈઓ અંગે ચર્ચા કરીશું.

જ્યાં બાળકોના અધિકારો સંબંધિત વાત છે ત્યાં યુનાઈટેડ નેશન્સ બે મહત્વના દસ્તાવેજો જારી કર્યા. ૧૯૪૮માં ‘માનવ અધિકારોની ઘોષણા’ અને ૧૯૫૯માં ‘બાળકોના અધિકારોની ઘોષણા’ (ડિક્લેરેશન ઓફ ધ રાઈટ્સ ઓફ ધ ચાઈલ્ડ) નામના દસ્તાવેજો જારી કર્યો છે.

આ વાત સત્ય છે કે આજે આપણે ૨૧ મી સદીમાં પ્રવેશ કરી ચુક્યા છીએ પરંતુ આજે પણ લાખો કરોડો લોકો ગરીબીમાં જીવન જીવવા માટે મજબૂર છે. જેઓની આધુનિક જીવન જીવવાની કોઈ શક્તિ નથી. અમે હોવા છતાં ૨૧ મી સદીમાં જીવતા આપણે, જાણીએ છીએ કે હજારો લોકોને આધુનિક જીવનની કોઈપણ સગવડ વગર હજુ પણ ગરીબીમાં રહેવાની ફરજ પડી રહી છે.

સ્વતંત્રતા પછી ભારતમાં શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં મોટો વિકાસ થયો. પરંતુ તેમ છતાં લાખ બાળકો શાળાઓમાં પ્રવેશથી વંચિત છે, ડ્રોપઆઉટના દર, બગાડ અને અસ્થિરતા પણ ખૂબ ઊંચી હતી. આ હકીકતો પ્રકાશમાં આવતા ભારતીય સંસદે ઓગસ્ટ-૨૦૦૯માં શિક્ષણના અધિકારનો કાયદો પસાર કર્યો.

આ એકમમાં આપણે પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રીકરણના ધ્યેયો સિધ્ધ કરવા માટે આ અધિનિયમની જોગવાઈઓ અને શિક્ષકોની ભૂમિકાનો અભ્યાસ કરીશું.

૩.૧ શીખવાનાં ઉદ્દેશો :

આ યુનિટનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે આનો પ્રયત્ન કરી શકો છો :

- ◆ પ્રારંભિક શિક્ષણના સાર્વત્રીકરણના અર્થને સમજાવવું (UEE - universalization of elementary education)
- ◆ પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રીકરણના લક્ષ્યાંકોની બિન-સિધ્ધિના કારણો અંગે ચર્ચા કરી શકશો, કે જે ભારતના બંધારણની કલમ-૪૫ માં જણાવેલ છે.
- ◆ ૮૬માં બંધારણીય સુધારા (૨૦૦૨) માં કરવામાં આવેલા જોગવાઈઓનો ઉલ્લેખ કરી શકશો.
- ◆ યુનાઈટેડ નેશનની ઘોષણામાં આપવામાં આવેલા બાળકના અધિકારોનું વર્ણન કરી શકશો.

નોંધ

૩.૨.૨. યુ.ઈ.ઈ. (Universalization of Elementary Education) ની લક્ષ્યાંકોના બિનસિધ્ધિ માટેનાં કારણો :

નોંધ

UEE ના લક્ષ્યાંકોના બિન-સિધ્ધિ માટેના કેટલાક કારણો નીચે મુજબ છે.

UEE ના લક્ષ્યાંકોના બિન-સિધ્ધિ માટેના કારણો	વસ્તી વિસ્ફોટ
	કૃષિ આધારિત અર્થ વ્યવસ્થા
	માહિતી સંચારનો અભાવ
	બેકારી
	ડ્રોપ આઉટ (શિક્ષણ અધૂરું છોડવું) બગાડ અને નિષ્ક્રિયતા
	ઓછી જાણકારી અને અજ્ઞાનતા
	લિંગ સંબંધી પક્ષપાત
	જીવનમાં સ્થિરતાનો અભાવ
	યુધ્ધ સ્તરના પ્રયત્નોનો અભાવ

આકૃતિ 1-UEE ના લક્ષ્યોની બિન-સિધ્ધિના માટે કારણો

વસ્તી વિસ્ફોટ : શાળાઓના સંખ્યાત્મક વિસ્તરણ અને નેટવર્ક હોવા છતાં વિકાસ દર વસ્તીના વિકાસ દર કરતા પાછળ રહ્યો છે. આપ જાણે જ છો કે, વસ્તીની ઝડપી વૃદ્ધિએ જીવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં ઘણી સમસ્યા ઉભી કરી છે.

ગરીબી : શાળામાં બાળકોને મોકલતા હજારો મા-બાપ એવા છે, કે તેમને પોતાના બાળકોને શાળામાં મોકલવા પરવડી શકે તેમ નથી. તેમના બાળકોને કાચી ઉંમરમાં જ આજીવિકા કમાવવા માટે મોકલવા પડે તેમની મજબૂરી છે. આથી તેઓ તેમના બાળકોને શાળાઓમાં પ્રવેશ અપાવતા નથી. ઘણી વખત આપણે આવા બાળકોને વિવિધ પ્રકારના કામમાં સંકળાયેલા જોઈએ છીએ.

કૃષિ આધારિત અર્થતંત્ર : -ગરીબી અને આધુનિક ટેકનોલોજીના અભાવમાં ઘણા માં-બાપ પોતાના બાળકોને શાળાઓમાં મોકલવાને બદલે ખેતરમાં કામ કરવા મોકલે છે. તમે કેટલાય બાળકોને ખેતરોમાં તેમના માતા-પિતા સાથે અથવા મજૂરો તરીકે કામ કરતા જોયા હશે.

સંચાર તફાવત દૂરસ્થ : ડુંગરાળ અને આદિજાતિ વિસ્તારોમાં સરકાર અને લોકો વચ્ચેના સંવાદનો અભાવ હોય છે. બાળકો જેમાં વસવાટ કરે છે. એવા આ વિસ્તારોમાં શિક્ષણ માટે પહોંચવાનો માર્ગ સરળ નથી. સ્થાનિક એજન્સીઓ અને એનજીઓ પણ આવા સમસ્યારૂપ વિસ્તારોમાં શિક્ષણ માટે સગવડ કરવાની સ્થિતિમાં નથી હોતી. તેથી આવા વિસ્તારના બાળકો શિક્ષણ પ્રાપ્ત નથી કરી શકતા.

શિક્ષણ એક મૂળભૂત અધિકાર તરીકે

બેરોજગારી :- ઘણા માતા-પિતા માને છે કે શિક્ષિત યુવાનો બેરોજગાર છે. તેઓ માને છે કે બાળકોને શાળાઓમાં મોકલવામાં કોઈ ફાયદો નથી. જો કે, તમને ખબર છે કે આ માન્યતા યોગ્ય નથી અને શિક્ષક તરીકે તમારે માતા-પિતા ના આવા નકારાત્મક વલણનો પ્રકાર બદલવામાં સખત મહેનત કરવી પડશે.

પ્રેરણા અભાવ : એમાં કોઈ બે મત નથી કે, સરકારે સ્કૂલમાં જતા બાળકોને માટે મફત શિક્ષણ, શિષ્યવૃત્તિ અને અન્ય સવલતો રૂપી પ્રોત્સાહન આપ્યું હોવા છતાં બાળકોને શાળામાં મોકલવા માટે માતા-પિતા વચ્ચે પ્રેરણા અભાવ છે. પ્રેરણા અભાવના પરિણામે, શાળાઓમાં બાળકોની નોંધણીમાં વધારો થતો નથી.

ડ્રોપઆઉટ્સ, બગાડ અને અસ્થિરતા : આપણે વારંવાર અનુવત્તીએ છીએ કે બાળકો શાળામાં નોંધણી તો કરાવી દે છે, પણ વિવિધ કારણોને લીધે વચ્ચે જ શાળા છોડી દે છે. પ્રારંભિક સ્તર પરનો આ બગાડ અને સ્થિરતાનો અભાવ બાળકોના શિક્ષણની પૂર્ણતામાં મોટેભાગે અવરોધો છે.

જાગરૂકતાનો અભાવ અને અજ્ઞાનતા : શિક્ષણના મૂલ્ય વિશે અજ્ઞાનતા એ શાપ છે. આપણા સમાજમાં ઘણા માતા-પિતા માનવ જીવનમાં શિક્ષણના મહત્વને સમજી શકતા નથી. અને તે માત્ર અજ્ઞાનતાથી જ પોતાનો બાળકોને શાળાઓમાં પ્રવેશ અપાવતા નથી.

જાતિ પૂર્વગ્રહ : ઘણા રાજ્યોમાં મહિલાઓની સાક્ષરતા દર પુરુષ સાક્ષરતા કરતાં નીચો છે. ઘણા સમાજોમાં લિંગ પૂર્વગ્રહ મુખ્ય છે. આપણે વારંવાર અવલોકન કરતા હોઈએ છીએ કે, કેટલાક પરિવારોમાં પુરૂષ બાળકને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, જ્યારે સ્ત્રી બાળકના શિક્ષણની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે. તેણીને રોજંદા ઘરેલું કાર્યોમાં પોતાની માતાની મદદ કરવાની જવાબદારી ઉઠાવી પડે છે અને ઉપરાંત પોતાનાથી નાના ભાઈ અથવા બહેનની સંભાળ પણ રાખવી પડે છે.

જીવનમાં સ્થિરતાનો અભાવ : કેટલીએ જનજાતિઓ અને વિચરતી જાતિઓ હજુ પણ બેઘર છે. અને તેઓ આજીવિકાની શોધમાં આમતેમ ભટકતી રહે છે. કેટલાક મજૂરોના જીવનમાં સ્થિરતાનો અભાવ છે. ઘણા બાળકો અનાથ છે. આ બધી જ પરિસ્થિતિઓમાં આપણે કલ્પના કરી શકીએ કે, આ બધામાં શિક્ષણ લેતા કિસ્સાઓ દૂરના સ્વપ્ન બની જાય છે.

નોંધ

પ્રવૃત્તિ-૧

નોંધ

૧. પ્રારંભિક શિક્ષણના સાર્વત્રીકરણના લક્ષ્યની બિન-સિધ્ધિ માટેના ઓછામાં ઓછા ત્રણ કારણો જણાવો.

.....
 .....
 .....

૨. શું તમે સાક્ષર અને નિરક્ષર માણસોની જીવન શૈલીમાં કોઈ તફાવત જોયો છે ?

સાક્ષર અને નિરક્ષરો વચ્ચે તમે કયા પ્રકારના તફાવતો જોયા છે.
 નીચેની સારણીના આધાર પર તમારા અવલોકન નો રેકોર્ડ કરો.

- ◆ જીવન પ્રત્યેનો અભિગમ
- ◆ સમાજિક પરિપક્વતા
- ◆ જ્ઞાન સ્તર
- ◆ આર્થિક સ્થિતિ
- ◆ બાળકોની શૈક્ષણિક સ્થિતિ
- ◆ પરિવારનું કદ
- ◆ જીવન ધોરણ

.....
 .....
 .....

૩.૨.૩ ૮૬મો બંધારણીય સુધારો :

વર્ષ - ૨૦૦૨માં ભારતીય લોકસભામાં, બંધારણનો ૮૬માં સુધારો પસાર કરવામાં આવ્યો જેનું વર્ણન નીચે મુજબ છે.

બંધારણનો (૮૬મો સુધારો) અધિનિયમ, ૨૦૦૨

૧. લઘુ શીર્ષક અને પ્રારંભ - (૧) આ અધિનિયમને બંધારણનો (૮૬મો સુધારો) અધિનિયમ, ૨૦૦૨ કહેવામાં આવે છે. (૨) આ તે તારીખી અમલમાં આવશે કે જેની અધિ સુચના કેન્દ્ર સરકાર પોતાના ગેઝેટના જાહેરનામા દ્વારા જાહેર કરશે.
૨. નવા સુધારાની નોંધ 21A - બંધારણના ૨૧ માં સુધારા અંતર્ગત 21A રાજ્ય છ થી ચૌદ વર્ષની વયના તમામ બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પુરુ પાડશે જેને રાજ્ય કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત કરશે.
૩. સુધારો -૪૫ ના નવા સુધારા અંતર્ગત અવેજીકરણ - બંધારણની કલમ-૪૫ માટે, નીચેનો સુધારો બદલી નાખવામાં આવશે, એટલે કે : - છ વર્ષથી ઓછી ઉંમરના

શિક્ષણ એક મૂળભૂત અધિકાર તરીકે

બાળકોને બાળપણની સંભાળ અને પ્રારંભિક શિક્ષણ માટેની જોગવાઈ જેની જવાબદારી રાજ્ય સરકારની રહેશે.

“રાજ્ય છ વર્ષની વય સુધી પ્રારંભિક બાળપણની સંભાળ અને બધા બાળકો સુધી શિક્ષણ પુરુ પાડવાનો પ્રયત્ન કરશે.”

બંધારણમાં ૮૬માં સુધારો ૨૦૦૨ માં આપવામાં આવ્યો.

અને તે મુજબ ૬ થી ૧૪ વર્ષની વયના તમામ બાળકોને મફતમાં ફરજિયાત શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે.

આ ઉપરાંત “બાળકોને મુક્ત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર” નો કાયદો ભારતીય સંસદે ૨૦૦૮ માં પસાર કર્યો, સંસદ દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલી કાર્યવાહીને પણ સક્ષમ કરવા માટે સૂચિત કરવામાં આવ્યું હતું કે જે થી ૮૬ માં સુધારોનો અમલ કરી શકાય.

વર્ષ - ૨૦૦૨ માં, ૮૬માં સુધારાના કાયદા દ્વારા કલમ-૨૧ (એ) નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. તે પ્રાથમિક શિક્ષણના અધિકારને સ્વતંત્રતાના અધિકારનો ભાગ બનાવીને જણાવે છે કે રાજ્ય છ થી ચૌદ વર્ષની ઉંમરના બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ આપશે.

બંધારણની કલમ-૨૧ જીવન અને વ્યક્તિગત રક્ષણ સાથે સંબંધિત છે.

કલમ-૨૧ બાદ કલમ-૨૧ (એ) ઉમેરવામાં આવી હતી તમે તે કદર કરશો.

કલમ-૨૧ (એ) ૬ થી ૧૪ વર્ષની વયના બાળકોના શિક્ષણને મૂળભૂત અધિકાર બનાવે છે.

બંધારણની કલમ-૫૧ (એ) માં નાગરિકોની ૧૦ મૂળભૂત ફરજોનો સમાવેશ થાય છે. આ સુધારાના આધારે ૧૧મી મૂળભૂત ફરજ ઉમેરવામાં આવી છે, જે મુજબ તમામ માતા-પિતા અથવા વાલીઓની ફરજ છે કે પોતાના ૬ થી ૧૪ વર્ષના સંતાનોને શિક્ષણની તકો પૂરી પડે. આમ પોતાના બાળકો અને આશ્રિતોને શિક્ષણ અપાવવું તે પ્રત્યેક નાગરિકની મૂળભૂત ફરજ બની છે.

પ્રવૃત્તિ-૨

૧. ભારતીય બંધારણના ૮૬ સુધારાએ શાળા વ્યવસ્થા પર શું પ્રભાવ પડ્યો છે? ચર્ચા કરો.

.....

.....

.....

નોંધ

૩.૨.૪ શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ (આરટીઈ - RTE) ૨૦૦૯

નોંધ

૨૬મી ઓગષ્ટ, ૨૦૦૯ ના રોજ, ભારતીય સંસદે શિક્ષણ માટેનો એક ઐતિહાસિક કાયદો પસાર કર્યો હતો, જે 'રાઈટ ટુ એજ્યુકેશન એક્ટ' ૨૦૦૯ તરીકે ઓળખાય છે. યુ.ઈ.ઈ.ના ગોલના પહોંચી વળવાના ભાગરૂપ, આ સરકારનું સૌથી વધુ રાહ જોવાતી પગલું હતું. તમને જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે કોલ્હાપુર રાજ્યમાં છત્રપતિ શાહુ મહારાજ દ્વારા ૧૯૦૨માં ૬ થી ૧૪ વર્ષની ઉંમરના બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પૂરું પડતો કાયદો પહેલેથી જ અમલમાં મુકવામાં આવ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૯૧૮માં વલ્લભભાઈ પટેલે એક અધિનિયમ પસાર કરીને પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત બનાવી બોમ્બે રાજ્યની તમામ મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલમાં મફત અને ફરજિયાત કરી દીધું હતું. મહાત્મા ગાંધીની શિક્ષણની મૂળભૂત પધ્ધતિ કે, જે વર્ધા યોજના (૧૯૩૭)ના નામથી પણ ઓળખાય છે તે પણ બાળકો માટે ફરજિયાત અને મફત શિક્ષણની તરફેણ કરતી હતી. મહાત્મા ગાંધીના વિચારો મુજબ દરેક વ્યક્તિ પાસે જેમ મફત હવા અને પાણી હોય છે તે જ રીતે મફત શિક્ષણ દરેક માટે ઉપલબ્ધ હોવું જોઈએ અને દરેક બાળકનું કલ્યાણ અને સંભાળ લેવી તે સમાજ અને સરકાર બંનેની ફરજ છે.

આપણો દેશ બાળ અધિકારો અંગેના ૧૯૫૯ના યુએનના ઘોષણાપત્રનો હિમાયતી છે.

તદ્દુનુસાર, ભારતે ૧૯૭૪માં બાળકો પર રાષ્ટ્રીય નીતિ અપનાવી હતી. યુનિસેફ અહેવાલ (૨૦૦૫) જેનું શીર્ષક હતું “ભયભીત બાળપણ” (ચાઈલ્ડહુડ અન્ડર થ્રેટ) માં જણાવાયું છે કે ભારતમાં પાંચ અને ચૌદ વર્ષ વચ્ચેના ૭૨ મિલિયન બાળકો મૂળભૂત શિક્ષણની પહોંચ થી બહાર છે. બાળકના અધિકારોની ખાતરી કરવા અને યુએન પ્રત્યેની ભારતની પ્રતિબદ્ધતાના પ્રતિભાવમાં આ અસરની જાણકારી મેળવવા તથા બાળ અધિકારોનું રક્ષણ કરવા, ભારત સરકારે રાષ્ટ્રીય કમિશનની સ્થાપના કરી. દરેક દરેક બાળકને અસ્તિત્વ ટકાવાનો, વિકાસ અને ભાગીદારીનો અધિકાર છે.

એક જવાબદાર નાગરિક અને શિક્ષક તરીકે આપણી એ મુખ્ય ફરજ છે બાળકના અધિકારોનું રક્ષણ કરવું.

હવે તમે RTE-2002 કાયદાની નીચેની જોગવાઈઓ વિગતવાર અભ્યાસ કરશો.

- ◆ બાળકના હક્કો
- ◆ શિક્ષકની ભૂમિકાઓ અને જવાબદારીઓ
- ◆ શાળા શાસન અને સંચાલન
- ◆ અભ્યાસક્રમ અને મૂલ્યાંકનની આવશ્યકતાઓ

૩.૨.૫ બાળ અધિકારો

યુનાઈટેડ નેશન્સના બાળકના અધિકારો પરના ઘોષણાપત્રના આધારે કેટલાક મહત્વપૂર્ણ અધિકારો નીચે મુજબ છે.

બાળકના અધિકારો	જીવન જીવવાનો અધિકાર
	સ્વાસ્થ્ય અને સંરક્ષણનો અધિકાર
	રાષ્ટ્રીયતાનો અધિકાર
	પોષણનો અધિકાર
	શિક્ષણનો અધિકાર
	શોષણ સામે રક્ષણનો અધિકાર
	અભિવ્યક્તિનો અધિકાર
	ઉપેક્ષાથી બચાવનો અધિકાર
	માતા-પિતા સાથે રહેવાનો અધિકાર
	માહિતીનો અધિકાર

નોંધ

આકૃતિ 2 : બાળકના અધિકારો

- ◆ ૬ થી ૧૪ વર્ષની વયના દરેક બાળકને પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી પડોશની શાળામાં મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર છે.
- ◆ પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી કોઈપણ બાળક પાસેથી કોઈપણ પ્રકારની ફી અથવા ખર્ચ લેવાનો રહેશે નહિ.
- ◆ કેટલાક કારણોસર અથવા અન્ય દ્વારા ૬ વર્ષથી ઉપરનો બાળક પ્રારંભિક શિક્ષણ પૂર્ણ ન કરી શક્યો હોય અને પછીથી તે શાળામાં પ્રવેશ ઈચ્છે તો તેને તેની વય કક્ષા મુજબ શાળામાં પ્રવેશ મેળવવાનો અધિકાર છે.
- ◆ જે શાળા જેમાં કોઈ વિદ્યાર્થીએ પ્રવેશ મેળવ્યો છે, ત્યાં પ્રારંભિક શિક્ષણ પૂર્ણ કરવાની સુવિધા નથી તો તેને અન્ય નજીકની કે જ્યાં સુવિધા ઉપલબ્ધ હોય ત્યાં પ્રવેશ મેળવવાનો અધિકાર છે. આપણે તેવા બાળકો માટે શક્ય તેટલી તમામ મદદ કરવી જોઈએ.
- ◆ જો કોઈપણ કારણોસર બાળકને રાજ્ય અંદર અથવા બહારની એક શાળાથી બીજા સ્થળે જવાની જરૂર પડે તો આવા બાળકને તેની / તેણીની ઈચ્છા મુજબ સ્થળાંતર કરવાનો અધિકાર છે. એક શિક્ષક તરીકે, આપણે આ તબક્કે બાળકને શક્ય તેટલી મદદ કરવી જોઈએ.
- ◆ સંબંધિત સ્કૂલના હેડમાસ્ટર અથવા ઈનચાર્જ પાસે આપણે એ અપેક્ષા રાખી શકીએ, કે બાળકને ટ્રાન્સફર સર્ટિફિકેટ આપે જો તે ટ્રાન્સફર સર્ટિફિકેટની ફાળવણીમાં વિલંબ કરે તો તે સેવા નિયમો હેઠળ શિસ્તભંગના પગલાં માટે જવાબદાર રહેશે.

શિક્ષણ એક મૂળભૂત અધિકાર તરીકે

નોંધ

?

- ◆ બાળકને વય સાબિતીના અભાવ માટે કોઈ શાળામાં પ્રવેશ નકારવામાં આવશે નહિ. જો શક્ય હોય તો આપણે બાળકને વય સાબિતી મેળવવા માટે મદદ કરી શકીએ. તે બાળકને ભવિષ્યમાં પણ ઉપયોગી બનશે.
- ◆ પ્રવેશની છેલ્લી તારીખ પછી પણ કોઈપણ બાળકને પ્રવેશ લેતા અટકાવી શકશે નહિ અને એક શિક્ષક તરીકે આપણી ફરજ બને છે, કે તે બાળકની જરૂરિયાત મુજબ અભ્યાસ પૂર્ણ કરાવીએ.
- ◆ શાળામાં દાખલ કરેલ કોઈપણ બાળકને પાછલા વર્ગમાં રાખવામાં આવશે નહીં તથા શાળામાંથી પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ થવા સુધી હાંકી કાઢવામાં આવશે નહિ.
- ◆ આપણે કોઈપણ બાળકને શારીરિક સજા કે માનસિક ત્રાસ ન આપી શકીએ.

પ્રવૃત્તિ-૩

- ◆ બાળકના આ અધિકારોનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરો અને તમારા અવલોકનોના આધારે તમારા વિસ્તાર / શાળા / વર્ગ ખંડમાં આ કેવી રીતે અનુસરવામાં આવે છે તે જણાવો.
.....
.....
.....
- ◆ બાળકના અધિકારોના ઉલ્લંઘનના કારણોનો ઉલ્લેખ કરો.
.....
.....
.....
- ◆ બાળકના તે અધિકારોની યાદી બનાવો જે, તમારા વિસ્તારમાં ઉલ્લંઘન કરવામાં આવી રહ્યા છે.
.....
.....
.....
- ◆ તે સ્થળો (હોટલો, દુકાનો, ખેતરો, બજાર સ્થળો વગેરે)ની મુલાકાત લો જ્યાં બાળ અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે છે, આવા સ્થળોએ કામમાં રોકાયેલા બાળકો સાથે વાતચીત કરો અને તમારા અવલોકનો નોંધો.
.....
.....
.....

શિક્ષણ એક મૂળભૂત અધિકાર તરીકે

- ◆ લોકોમાં બાળ અધિકારો અંગે જાગૃતિ લાવવા માટેના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરો.

.....
.....
.....

- ◆ બાળકના અધિકારો' વિષય પર સ્ટ્રીટ પ્લે (પઠનાટ્ય) ની સ્ક્રિપ્ટ તૈયાર કરો અને તમારા વિદ્યાર્થીઓની મદદથી તે ભજવો.

.....
.....
.....

નોંધ

૩.૩ શિક્ષકોની ભૂમિકા અને જવાબદારીઓ :

જેમ તમે જાણો છો, કે શાળાના નિર્વિણ સંચાલનમાં શિક્ષકની ભૂમિકા ખૂબ મહત્વની છે. જેવા શિક્ષક હશે, તેવી શાળા હશે, આ એક અનુભવી હકીકત છે.

RTE કાયદા હેઠળ શિક્ષકની ભૂમિકા નીચે પ્રમાણે છે.

- ◆ શાળામાં હાજરી આપવામાં નિયમિત અને સમયસર રહેવું
- ◆ ચોક્કસ સમય મર્યાદામાં સમગ્ર અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ કરવો.
- ◆ દરેક બાળકની શીખવાની ક્ષમતાનું મૂલ્યાંકન કરવું અને તદનુસાર બાળકને શીખવાની તકો પ્રદાન કરવી.
- ◆ બાળકોના માતા-પિતા / વાલીઓ સાથે નિયમિત મુલાકાત કરવી અને બાળકની સમગ્ર કામગીરી અને પ્રગતિ વિશે તેમને જાણ કરવી.
- ◆ એક શિક્ષક તરીકે, તમારી જવાબદારી છે કે બાળક ભય, આઘાત અને અસ્વસ્થતા વગર રહે અને પોતાની માનસિક અને શારીરિક ક્ષમતાઓનો વિકાસ કરી શકે.

બાળકો માટે વ્યાપક અને સતત મૂલ્યાંકન પ્રક્રિયા (સીસીઈ) કરવી

બાળકના જ્ઞાન, ક્ષમતા અને પ્રતિભાને વધારવા માટેના તમામ પ્રયત્નો કરવા અને તેના/તેણીના શારીરિક અને માનસિક ક્ષમતાઓના વિકાસ માટે કામ કરવું. ટૂંકમાં, તમારે બાળકનો સર્વવ્યાપી વિકાસ સાધવાનો છે.

- ◆ જો તમે ફરજોની કામગીરીમાં ડિફોલ્ટ કરી રહ્યાં હોવ તો તમે શિસ્ત કાર્યવાહી માટે જવાબદાર હશો.

શિક્ષણ એક મૂળભૂત અધિકાર તરીકે

નોંધ

- ◆ તમારા દ્વારા માત્ર નિયત ફરજો અદા કરાવવાથી કદાચ તે ધ્યેયો હાંસલ ન થઈ શકે આરટીઈના ધ્યેયો તમારે આરટીઈના મહાન સમર્થકો તરીકે પાર પાડવા જોઈએ અને આ જોગવાઈઓ ના અસરકારક અમલીકરણ માટે સક્રિય એજન્ટ તરીકે કામ કરવું પડશે. આરટીઈ એક્ટની જોગવાઈ ૨૦૦૯ ને હાંસલ કરવા માટે આપણે રાષ્ટ્રને આપણી સર્વશ્રેષ્ઠ સેવાઓ આપવી પડશે ત્યારે ૧૦૦ ટકા સાક્ષરતાનો ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શકીશું.

શિક્ષકની ફરજો	નિયમિત અને સમયસર
	બાળકોને શોધવા અને તેમની કક્ષા મુજબ નોંધણી કરાવવી
	બાળકોની જરૂરિયાતો અને યોગ્યતાઓને ઓળખવી
	બાળકોની સર્જનશક્તિ ઓળખવી અને તેને પોષવી
	વાલીઓને પ્રેરણા આપી બાળકોની નોંધણી કરાવવી
	બાળકોને શિક્ષણ પૂરું કરવા પ્રેરણા આપવી
	નિશ્ચિત સમય મર્યાદામાં અભ્યાસક્રમ પૂરો કરવો
	વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકો પર વિશેષ ધ્યાન આપવું.
	બાળકોને તમામ સગવડો આપવી.
	બાળ અધિકારોનું રક્ષણ કરવું.
	શિક્ષણના અધિકારનો કાયદો-૨૦૦૯ ના પાલન માટે અધિકારીઓ સાથે સમન્વય સાધવો
	શાળાના સંચાલન અને વ્યવસ્થાપનમાં ભાગીદાર બનવું
	એક માર્ગદર્શક તરીકે કામ કરતા સંસાધનોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો
	સમાજ પરિવર્તનના વાહક તરીકે કામ કરવું

આકૃતિ-૩ શિક્ષકની ફરજો

પ્રવૃત્તિ-૪

૧. તમે આરટીઈ એક્ટ-૨૦૦૯ દ્વારા શિક્ષક માટે સૂચવેલ ફરજોનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેના આધાર પર અભિપ્રાય આપો, કે કઈ ફરજો શિક્ષકોને તેના ઉદ્દેશ્યો પાર પાડવા માટે અપનાવવી જોઈએ.

.....

.....

.....

૩.૪ શાળા સંચાલન અને વ્યવસ્થાપન

તમારે ક્યારેય તે ન ભૂલવું જોઈએ કે શાળાનું શાસન અને વ્યવસ્થાપન મહત્વનું છે. જ્યાં સુધી તમારી શાળાને યોગ્ય રીતે સંચાલિત કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તમે આરટીઈના ધ્યેયો હાંસલ કરવા માટે સક્ષમ નહીં બની શકો. આરટીઈમાં શાળાની વ્યવસ્થા અને શાસન અંગે ઘણી જોગવાઈઓ છે. તેનો સ્પષ્ટપણે કાયદામાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

કોઈ શાળા ત્યારે જ સ્થાપિત અથવા માન્ય કરવામાં આવશે કે જ્યારે તેમાં શિક્ષણ આપવા સંબંધી ધોરણો કે માપદંડોનું યોગ્ય પાલન કરવામાં આવ્યું હશે. અર્થાત કોઈપણ શાળામાં જરૂરી માળખાકીય અને શૈક્ષણિક સુવિધાઓ હોવા જ જોઈએ.

માતા બાળકની પ્રથમ શિક્ષક કહેવાય છે, તમને એ જાણીને આનંદ થશે કે RTE કાયદાની જોગવાઈઓ મુજબ શાળાઓની મેનેજમેન્ટ કમિટીમાં ઓછામાં ઓછા ૫૦% મહિલાઓ હોય છે અને મોટાભાગના પદાધિકારીઓ અને આ સમિતિના સભ્યો શાળામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓના માતા-પિતાની શ્રેણીમાંથી પસંદ કરવામાં આવે છે. મેનેજમેન્ટ કમિટી નીચે પ્રમાણેના કાર્યો કરે છે.

- ◆ શાળાના કામકાજ પર નજર રાખવી
- ◆ શાળા વિકાસ યોજના તૈયાર કરવી અને ભલામણ કરવી
- ◆ વિવિધ સ્ત્રોતોથી પ્રાપ્ત અનુદાનની દેખરેખ રાખવી.
- ◆ આરટીઈના લક્ષ્યાંકો હાંસલ કરવાના અભિયાન માટે કાર્ય કરવું.

તમારી પાસે અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે, કે તમે શાળાના શાસનમાં મદદ કરો, તે સુનિશ્ચિત કરો કે તમામ યોગ્ય બાળકો શાળામાં નોંધાયેલા છે અને તે પોતાનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું ન કરે ત્યાં સુધી શાળા ન છોડે, તે સંયુક્ત જવાબદારી છે. અનિયમિતતા અને ડ્રોપઆઉટ એક પડકાર છે પરંતુ તમે બાળકો અને માતા-પિતાને પ્રેરિત કરીને તેને અટકાવવા માટે પ્રયત્ન કરી તે દૂર કરી શકો છો.

૩.૫ અભ્યાસક્રમ અને મૂલ્યાંકન સંબંધી જરૂરિયાતો (ની આવશ્યકતા)

આ તબક્કાના અભ્યાસક્રમથી બાળકોમાં લઘુત્તમ મૂળભૂત કુશળતા તથા વર્તન સંબંધી વિકસિત થવાની ધારણા હોય છે. અભ્યાસક્રમ બાળક-કેન્દ્રિત અને બાળકના દૈનિક જીવન સાથે સંબંધિત હોવો જોઈએ. જરૂરિયાતો અને જરૂરિયાતોને સમાવવા માટે તે લવચીક હોવો જોઈએ કે જેથી વિવિધ ક્ષમતાઓના અને વિવિધ સામાજિક આર્થિક સ્થિતિ સાથે જોડાયેલા બાળકોની આવશ્યકતાઓને સંતોષવા માટે પૂરતો અને સાનુકૂળ થઈ શકે. આ અભ્યાસક્રમ સમાવેશી હોવો જોઈએ જેથી ખાસ જરૂરિયાતવાળા બાળકોની જરૂરિયાતોને પૂરી કરી શકે.

નોંધ

નોંધ

અભ્યાસનું નિર્માણ આરટીઈ કાયદામાં નિર્દેશિત મૂલ્યો મુજબ થવું જોઈએ. તે એટલો સક્ષમ હોવો જોઈએ કે બાળકોમાં જ્ઞાન, ક્ષમતા તથા પ્રતિભાનો વિકાસ કરી શકે.

તમે તે વાત સાથે સહમત થશો કે અભ્યાસક્રમ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા શીખવા પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ જેમાં રમતો અને સહ અભ્યાસક્રમ પ્રવૃત્તિઓ માટેની તક હોય. પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી બાળકની કોઈ બાહ્ય પરીક્ષા લેવી નહીં વર્ગના તમામ બાળકોને ઉચ્ચ વર્ગમાં બઢતી આપવામાં આવે, પરંતુ તેનો એવો અર્થ નથી સમજવાનો કે તમારે મૂલ્યાંકન અવગણવાનું છે. વ્યાપક યોજના અને સતત મૂલ્યાંકન (સીસીઈ) અમલમાં મુકવાનું છે. શિક્ષણની ગુણવત્તા બાબતે તમારે ખૂબ જ કાળજી રાખવાની છે. કોઈ પાસ અને નાપાસની વ્યવસ્થા નથી. તેમ છતાં કોઈપણ સંજોગોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ જાળવી રાખવાનું છે. જેમ તમે જાણો છો, શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બાળકના સર્વ વ્યાપી વિકાસને લાવવાનો છે. તેથી બાળકના જ્ઞાન, ક્ષમતા અને પ્રતિભાને વધારવા માટે આપણી જવાબદારી છે. આપણે ધ્યાન રાખવું પડશે કે બાળકમાં અનુકૂળ વર્તન અને હકારાત્મક મૂલ્યોનું નિર્માણ થાય. આપણે બાળકમાં વિવિધ કુશળતાને પ્રોત્સાહન આપવું, પ્રવૃત્તિઓ અને શોધની ભાવનાનો વિકાસ થાય તે માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પ્રવૃત્તિ-૫

- i. તમારા વિસ્તારની કોઈ એક પ્રાથમિક શાળાની મુલાકાત લો, ત્યાં કામ કરતા લોકો સાથે વાતચીત કરો અને તે કર્મચારીઓની કાર્યવાહી સંબંધિત તમારા અવલોકનો લખો.
.....
.....
.....
- ii પ્રારંભિક શિક્ષણના ધ્યેયોને હાંસલ કરવા માટે અત્યાર સુધી કેવા પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે ?
.....
.....
.....
- iii શું તમે વિદ્યાર્થીઓની પ્રગતિના મૂલ્યાંકનની વર્તમાન પ્રણાલીથી સંતુષ્ટ છો ? તમારા અવલોકનો દર્શાવો
.....
.....
.....

iv શું તમને લાગે છે કે વ્યાપક અને સતત મૂલ્યાંકનની યોજના

.....

.....

.....

બાળકોની પ્રગતિનું મૂલ્યાંકન કરવામાં તમને મદદ કરશે ? તમારા વિચારો જણાવો.

૩.૬ RTE એક્ટના નિયમો

આપણે આરટીઈ એક્ટની જોગવાઈઓનો અભ્યાસ કર્યો છે. આરટીઈ એક્ટમાં કેટલાક નિયમો ઘડવામાં આવ્યા છે, જેને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ નિયમો, ૨૦૦૯ બાળકોનો અધિકાર કહેવામાં આવે છે. આ નિયમો જુદા-જુદા રાજ્યમાં કેટલીક હદ સુધી બદલાઈ શકે છે.

અહીં આપણે બાળકના મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ માટેના કેટલાક મહત્વપૂર્ણ નિયમોના અભ્યાસ કરવાનો પ્રયાસ કરીશું.

આરટીઈ એક્ટના નિયમો ૮ ભાગોમાં વિભાજિત છે.

શિક્ષણ અધિકાર કાયદા પર સૈધાંતિક નિયમો, ૨૦૦૯ માં ઘડવામાં આવ્યા.

આ કાયદાના અમલમાં આ નિયમો વ્યાપક ફેમવર્ક પૂરું પાડે છે, જેનો આરટીઈ પોતાના રાજ્યનાં નિયમો ઘડી વખતે ભારતના જુદા-જુદા રાજ્યો ઉપયોગ કરી શકે છે. આ રાજ્યોએ તેની ખાતરી કરવી જોઈએ કે તેમના આરટીઈ નિયમોમાં ફરિયાદ નિવારણના તમામ પાસાઓ સામેલ છે. ફરિયાદ કરવાની પદ્ધતિ, રાજ્ય તરફથી ચોક્કસ સત્તાધિશો, ફરિયાદ, નિવારણ માટેની સમયરેખા વગેરે.

તેના વર્તમાન સ્વરૂપમાં આરટીઈ મોડેલના સૈધાંતિક નિયમો નીચે વિગતો દર્શાવે છે.

- ◆ વિશિષ્ટ જરૂરિયાત વાળા બાળકો માટે વિશેષ તાલીમના નિયમો અને પદ્ધતિઓ, કે જેથી તેમને તેમના સાથીઓના શીખવાના સ્તર સુધી લાવી શકાય.
- ◆ નજીકની શાળાઓની ભૌતિક મર્યાદાઓ
રાજ્ય સરકારની અને શાળાઓના અપગ્રેડેશનમાં સ્થાનિક સત્તાધિકારીઓની ફરજો, પરિવહન સુવિધાની જોગવાઈ, રહેણાંક સુવિધાઓ અને તમામ પ્રકારના પૂર્ણતાની ખાતરી માટે વિકલાંગ બાળકોને સહાય કરવી કે જેથી તે સુનિશ્ચિત થઈ શકે તે પ્રવેશ પ્રાપ્ત કરેલ વિદ્યાર્થીઓ પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ કરી શકશે.
- ◆ સ્થાનિક સત્તાના અધિકારક્ષેત્ર અંતર્ગત પ્રવેશ મેળવનાર બાળકોની નોંધણી, રેકોર્ડ

નોંધ

શિક્ષણ એક મૂળભૂત અધિકાર તરીકે

જાળવણીની રીત અને પધ્ધતિની વિગતો

- ◆ વંચિત જૂથોની નોંધણી બાબતે શાળાઓ અને શિક્ષકોની જવાબદારીઓ, નબળા વિભાગોના બાળકો સાથે વર્ગખંડમાં વ્યવહારો
- ◆ દરેક બાળક માટે જરૂરી વય સાબિતી માટેના પ્રમાણ દસ્તાવેજો
- ◆ તમામ શાળાઓ માટે એક્ટ દ્વારા ફરજિયાત માન્યતા મેળવવા (રાજ્ય સરકાર અથવા સ્થાનિક દ્વારા સ્થાપિત) શાળાઓને અનુસરવા માટેની અરજી અને પ્રક્રિયા
- ◆ શરતો અને કાર્યવાહી કે જેના દ્વારા આ માન્યતા પાછી ખેંચી શકાય.
- ◆ શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિની રચના અને કામગીરી
- ◆ શાળા વિકાસ યોજના કે જે એસએમસી બનાવશે અને તેના પર નજર રાખશે.
- ◆ શિક્ષકની લાયકાતના ધોરણો

નોંધ

૩.૬.૧ પ્રારંભિક

આ કાયદા પ્રારંભિક વિભાગમાં RTE ના નિયમોના મુખ્ય શબ્દોને વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવેલા છે.

- (એ) “અધિનિયમ” એટલે બાળકોને મુક્ત ફરજિયાત શિક્ષણ અધિનિયમ-૨૦૦૯
- (બી) “આંગણવાડી” એટલે ભારત સરકારના મહિલા અને બાળ વિકાસ વિભાગની સંકલિત બાળ વિકાસ યોજના દ્વારા સ્થાપિત આંગણવાડી કેન્દ્ર
- (સી) “નિમણૂક તારીખ” એટલે સત્તાવાર ગેઝેટમાં સૂચિત તે તારીખ કે જે તારીખે આ કાયદો અમલમાં આવ્યો.
- (ડી) “પ્રકરણ” વિભાગ અને સૂચિ અનુક્રમે અર્થ થાય છે, કાયદાના પ્રકરણ, વિભાગો અને સૂચિઓ
- (ઈ) “બાળ” નો અર્થ ૬ થી ૧૪ વર્ષની વયનાં કોઈપણ બાળક
- (એફ) “પીપળ ક્યમલેટિવ રેકર્ડ” (વિદ્યાર્થી સચિત દસ્તાવેજ) એટલે કે વ્યાપક અને સતત મૂલ્યાંકન પર આધારિત બાળકોની પ્રગતિનો રેકોર્ડ
- (જી) “શાળા મેપિંગ” એટલે સામાજિક અવરોધો દૂર કરવા માટે શાળા સ્થાનનું ભૌગોલિક અંતર મુજબ આયોજન કરવું.

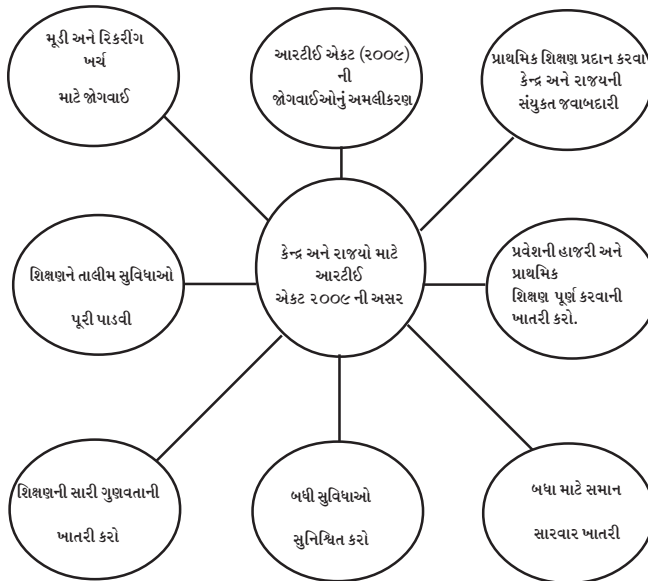
૩.૬.૨ બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર :

- ◆ **વિશેષ તાલીમ :** જે વિદ્યાર્થીઓનો પ્રવેશ મોડો થયો હોય તેમના માટે ખાસ નિયુક્ત શિક્ષકો દ્વારા વિશેષ તાલીમની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ આવી તાલીમ બાળકોને સફળતાપૂર્વક પોતાની જાતને એકીકૃત કરવા સક્ષમ બનાવે છે ઉપરાંત તે બાળકોને શૈક્ષણિક અને ભાવનાત્મક રીતે વર્ગના અન્ય બાળકોની સાથે જોડી આપે છે. આવી તાલીમનો સમયગાળો ત્રણ મહિનાનો હશે. એક શિક્ષક તરીકે, આવી તાલીમ દ્વારા બાળકોની મદદ કરવી તે આપણી ફરજ છે.
- ◆ **કલમ-૪ ની પહેલી જોગવાઈ માટે ખાસ તાલીમ :**
શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિ / સ્થાનિક સત્તાવાળાઓ એવા બાળકોને ઓળખી આપશે કે જેમને ખાસ તાલીમની આવશ્યકતા હોય અને નીચેની રીતે આ પ્રકારની તાલીમની ગોઠવણ કરશે.
આવી ખાસ તાલીમ ખાસ ડિઝાઈન, વય યોગ્ય શિક્ષણ સામગ્રી પર આધારિત હશે, શિક્ષક કલમ-૨૯ (૧) માં ઉલ્લેખિત સત્તા દ્વારા મંજૂર હોય તે રહેશે.
આવી તાલીમ શાળાના સ્થળ પર વર્ગોમાં અથવા સલામત રહેઠાણ સવલતોમાં આયોજીત કરવામાં આવશે. આ તાલીમ શાળાના શિક્ષકો આપશે અથવા ખાસ હેતુ માટે નિયુક્ત શિક્ષકો દ્વારા આપવામાં આવશે.
આવી તાલીમનો સમયગાળો ઓછામાં ઓછો ત્રણ મહિનાનો હશે જે શીખવાની પ્રગતિના સામયિક આકારણીના આધાર પર વિસ્તૃત થઈ શકે છે. જે મહત્તમ ૨ વર્ષ સુધી વધારી શકાય છે, તે પછી બાળક તે યોગ્ય વર્ગમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. શિક્ષક દ્વારા આવા વિદ્યાર્થીઓનું ખાસ ધ્યાન રાખવામાં આવે તે જરૂરી છે જેથી તેઓ વર્ગના અન્ય બાળકો સાથે સફળતા પૂર્વક જોડાઈ શકે.

નોંધ

૩.૬.૩ રાજ્ય સરકારની ફરજો

આકૃતિ - ૪ રાજ્ય સરકારની ફરજો

નોંધ

- ◆ **સ્થાનિક સત્તાધિકાર:** રાજ્ય સરકાર દ્વારા વર્ગ-I-V ની શાળાઓ બાળકોના નિવાસ સ્થાનથી ૧ કિ.મી.ના વોર્કિંગ અંતરની અંદર અને વર્ગ - VI થી VIII ની શાળા ૩ કિ.મી.ના વોર્કિંગ અંતરની અંદર સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. જો કોઈ ચોક્કસ વિસ્તારમાં શાળા અસ્તિત્વમાં હોય તો જરૂરીયાતો પ્રમાણે વર્ગોને તે શાળાઓમાં ઉમેરવામાં આવે છે.

તમે જાણો છો કે, આપણા દેશના ઘણા રાજ્યો હજુ સુધી પ્રારંભિક શિક્ષણનું નેટવર્ક વિકસિત કરી શક્યા નથી. આવા રાજ્યોએ બાળકોને જરૂરિયાત મુજબ ટ્રાન્સપોર્ટેશન અથવા રહેણાંકની સુવિધાઓ પૂરી પાડવાની છે.

આ સંદર્ભે કેટલીક રાજ્ય સરકારો દ્વારા કરવામાં આવેલા પ્રયત્નો પ્રશંસનીય છે. જેમ કે કેટલાક રાજ્યો શાળામાં અભ્યાસ કરતી કન્યાઓને મફત મુસાફરી પાસ પૂરા પાડે છે. જ્યારે કેટલાક રાજ્યો તેમને શાળામાં હાજરી આપવા માટે મફત સાયકલ વિતરણ કરે છે, બાળકોને પોતાના નિવાસની નજીક શાળા પ્રાપ્ત થાય તે માટે રાજ્ય સરકાર અને તેના અધિકારીઓ શાળા મેપિંગ તૈયાર કરે છે અને વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોને શોધી નોંધણી પણ કરાવે છે.

૩.૬.૪ રેકોર્ડ્સની જાળવણી :

સ્થાનિક અધિકારી તેના અધિકારક્ષેત્રમાં તમામ બાળકોનો રેકોર્ડ જાળવશે. એક ઘરગથ્થુ મોજણી દ્વારા, તેમના જન્મથી ૧૪ વર્ષની વય સુધી પહોંચતા સુધી રેકોર્ડ દર વર્ષે અપડેટ થવો જોઈએ. અહીં શિક્ષક તરીકે આપણી ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ છે.

કોઈપણ સ્થળે બાળકના અધિકારો ક્યડાતા હોય, ખાસ કરીને શારિરીક અને માનસિક કનડગત, બાળકોના શાળા પ્રવેશના અસ્વીકાર વગેરે તો તે બાબતે આપણે ખૂબ જાગૃત રહેવું જોઈએ અને સ્થાનિક સત્તાધિકારીનું ધ્યાન દોરી નોટીસ અપાવવી જોઈએ. આપણે બાળકની જરૂરીયાતો ઓળખવા માટે, આરટીઈ કાયદાની જોગવાઈઓ મુજબ એક યોજના તૈયાર કરવી જોઈએ અને તેના અમલીકરણ પર નજર રાખવી જોઈએ.

સ્થાનિક સત્તાવાળાઓએ શાળામાં ચાલતી મધ્યાહન ભોજન યોજનાના અમલીકરણ પર દેખરેખ રાખવી જોઈએ. જેમ તમે જાણો છો કે આ યોજના પહેલેથી જ ઘણા રાજ્યોમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ઘણીવાર આ યોજનામાં કેટલાક ખરાબ વ્યવહારના સમાચાર સમાચારપત્રો અને અન્ય માધ્યમો દ્વારા જાણવા મળે છે. આપણું તે કર્તવ્ય બને છે કે આવી ગેરરીતિઓ આપણે આપણી કક્ષાએથી જ અટકાવી દઈએ.

શાળા સંચાલન સમિતિ એક શાળા વિકાસ યોજના તૈયાર કરશે જે ત્રણ વર્ષ સુધી રહેશે. તેમાં માનવીય સંસાધન સંબંધિત જરૂરિયાતો, માળખાકીય આવશ્યકતાઓ, હેડમાસ્ટર અને શિક્ષકોની નિમણૂક અને અન્ય જરૂર મુજબની વધારાની નાણાકીય જરૂરિયાતોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો હશે. આપણે આ યોજના તૈયાર કરવા માટે મેનેજમેન્ટ કમિટીની મદદ કરી શકીએ.

૩.૬.૫ શાળાઓ અને શિક્ષકોની જવાબદારીઓ :

રાજ્ય સરકાર દ્વારા નિયંત્રિત અથવા માન્ય દરેક શાળા આરટીઈ કાયદાની જોગવાઈઓના અમલીકરણ માટે મદદ કરશે.

આપણે એ ક્યારેય ન ભૂલવું જોઈએ કે શાળાનું સંચાલન કોઈ વ્યક્તિ, જૂથ અથવા વ્યક્તિઓ અથવા કોઈ અન્ય વ્યક્તિના સંગઠનના નફા માટે કરવામાં આવતું નથી.

જિલ્લા શિક્ષણ અધિકારીની ભૂમિકા ખૂબ મહત્વની છે, કારણ કે તેણે આરટીઈ એક્ટની જોગવાઈઓને અસરકારક બનાવવા માટે કસ્ટોડિયન તરીકે કામ કરવાનું છે. શાળાઓ DEO ની સૂચનાઓ અને માર્ગદર્શન હેઠળ કામ કરે છે. ઉપરાંત એલિમેન્ટરી એજ્યુકેશન યુનિવર્સલિઝેશન (યુઈઈ)માં શિક્ષકની ભૂમિકા મહત્વની છે. કારણ કે શિક્ષકને આરટીઈ, એક્ટના અમલમાં મુખ્ય માનવ સંસાધન માનવમાં આવે છે.

શાળા સંબંધી આપણને સોંપવામાં આવેલી કામગીરી બજાવવામાં આપણે નિષ્ફળ રહીશું તો શાળાની માન્યતા રદ થઈ શકે છે.

આપણી ફરજ છે કે પોતાના વિસ્તારના એવા તમામ બાળકોને શોધી કાઢીએ અને નોંધણી કરીએ કે જે શાળામાં પ્રવેશ યોગ્ય છે અને નજીકની શાળાનો પરિચય કરાવી તેમને શિક્ષણ તરફ લાવીએ.

૩.૬.૬. સ્કૂલ મેનેજમેન્ટ કમિટી

જેમ તમે જાણો છો, મેનેજમેન્ટ શિક્ષણનું એક મહત્વપૂર્ણ પાસું છે. જો આપણે એમ માનતા હોઈએ કે પ્રત્યેક બાળકને પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય તો શાળાનું પ્રબંધન યોગ્ય રીતે કરવું જરૂરી છે.

આરટીઈ એક્ટની જોગવાઈ મુજબ સ્કૂલ મેનેજમેન્ટ કમિટી બાળકોના માતા-પિતાની બનેલી હશે અને તેના પર ૭૫% પ્રતિનિધિત્વ તેમનું રહેશે.

આ સમિતિના કેટલાક મહત્વના કાર્યો નીચે મુજબના છે.

- ◆ દેખરેખ રાખવી કે શિક્ષકો બિન-શૈક્ષણિક કાર્યોનો બોજ ન ધરાવતા હોય (સિવાય કે વસ્તી ગણતરી અને ચૂંટણીઓ સાથે)
- ◆ સામાન્ય ફરજો ઉપરાંત શિક્ષકોને ફાઈલ જાળવવી જરૂરી છે.
જેમાં દરેક બાળકનો સંચિત રેકોર્ડ હોય.
જેના આધારે સંબંધિત બાળકને આખા વર્ષને અંતે સમાપ્તિનું પ્રમાણપત્ર આપી શકાય.
શિક્ષકો પાસે એ પણ અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે તેઓ તાલીમ કાર્યક્રમોમાં ભાગ લે, અભ્યાસક્રમ રચના, તાલીમ મોડ્યુલ અને ટેક્સ્ટ બુક ડેવલપમેન્ટમાં પોતાનો ફાળો આપે.
- ◆ શિક્ષકો માટે એક ફરિયાદ નિવારણ પદ્ધતિ વિકસાવી જોઈએ. રાજ્ય સરકાર રાજ્ય સ્તર, જિલ્લા અને બ્લોક સ્તર પર ટ્રિબ્યુનલ્સનું નિર્માણ કરશે.
- ◆ રાજ્ય અથવા સ્થાનિક સત્તાધિકારી વિદ્યાર્થી શિક્ષક રેશિયો જાળવશે.

નોંધ

નોંધ

પ્રવૃત્તિ-૬

૧. તમારા વિચાર મુજબ, એક શિક્ષક શાળા પ્રશાસનમાં કેવી રીતે સક્રિય ભાગ લઈ શકે છે ?

.....
 .....
 .....

૨. તમે સ્કૂલ મેનેજમેન્ટ કમિટીના કાર્યનો અભ્યાસ કર્યો છે ? શું તમે તેમાં અન્ય અતિરિક્ત કાર્યો સૂચવવામાં માંગો છો ?

.....
 .....
 .....

૩.૬.૭ શિક્ષકની લાયકાત :

સંબંધિત રાજ્યની શૈક્ષણિક સત્તાઓએ શિક્ષકો માટે નીચે જણાવેલી લાયકાતો દર્શાવી છે.

આ અધિકાર દ્વારા પ્રત્યેક રાજ્યમાં નક્કી કરાયેલ ન્યૂનતમ લાયકાતો લાગુ છે, પરંતુ એવા રાજ્યોમાં કે જ્યાં પ્રશિક્ષિત શિક્ષકોની અછત છે, ત્યાં તમામ શાળાઓમાં નિમણૂક માટેની લાયકાત હળવી કરી શકાય છે. પરંતુ શિક્ષક માટે ઓછામાં ઓછી શૈક્ષણિક લાયકાત સૂચિત થવી જોઈએ.

પ્રવૃત્તિ-૭

૧. શું તમે એ વાત સાથે સહમત થાઓ છો કે, કોઈ સ્થિતિ વિશેષમાં શિક્ષકોની લાયકાતને ઢીલી મૂકી દેવી જોઈએ.

.....
 .....
 .....

૩.૬.૮ પ્રાથમિક શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ અને સમાપ્તિ

રાજ્ય સરકાર શૈક્ષણિક પરિષદની સ્ટેટ કાઉન્સિલને સુચિત કરશે. કે જે રાજ્યની શૈક્ષણિક સત્તા છે તે અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યપુસ્તકો અને અન્ય શિક્ષણ સામગ્રી ઉપરાંત શિક્ષક તાલીમ કાર્યક્રમની ડિઝાઇન અને અમલીકરણ માટે માર્ગદર્શિકા તૈયાર કરશે. ઉપરાંત તે પણ બતાવશે કે સતત વ્યાપક

શિક્ષણ એક મૂળભૂત અધિકાર તરીકે

મુલ્યાંકન(સીસીઈ) પ્રેક્ટિસને કેવી રીતે વ્યવહારિક બનાવી શકાય. પ્રારંભિક શિક્ષણ પૂર્ણ થયાના એક મહિનાની અંદર શાળા, તાલુકા, જિલ્લા, સ્તરે તે સંબંધી પ્રારંભિક શિક્ષણની સ્કુલ સમાહિતનું પ્રમાણપત્ર પ્રમાણિત થાય છે કે બાળકો દ્વારા સૂચિત અભ્યાસક્રમના તમામ અભ્યાસક્રમો પુરા કર્યા છે. આ પ્રમાણપત્ર સંચયી રેકર્ડને પણ દર્શાવશે તથા તે પણ પ્રતિબિંબિત કરશે કે બાળકે અભ્યાસના નિર્ધારિત વિષયો ઉપરાંત બાળકની સિદ્ધિઓકઈ છે, જેમ કે સંગીતમાં નૃત્યમાં, રમતોમાં અને સાહિત્યમાં.

એક શિક્ષક તરીકે તમારે તમામ પ્રકારના રેકોર્ડસને જાળવવામાં સાવચેત રહેવું જોઈએ. ખાસ કરીને દરેક બાળકોનો સંચિત રેકોર્ડ જે તમને બાળકના સમગ્ર વિકાસનું મુલ્યાંકન કરવામાં મદદ કરશે.

નોંધ

પ્રવૃત્તિ- ૮

૧. શિક્ષણને એક મૂળભૂત અધિકાર સમજતા અભ્યાસક્રમ કેવી રીતે સામાન્ય અને વિશિષ્ટ જરૂરિયાત વાળા બાળકોની આવશ્યકતાઓ પૂરી કરી શકે છે. તેની સંગતતા તપાસો.

.....
.....
.....

૨. શાળાઓની હાલની સંચાલન પદ્ધતિની મર્યાદાઓ જણાવો.

.....
.....
.....

૩. બાળકોની પ્રગતિનું મુલ્યાંકન કરવા માટે વ્યાપક અને સતત મુલ્યાંકનની યોજનાની જરૂરિયાતને યોગ્ય ઠેરવો.

.....
.....
.....

૩.૬.૮ બાળકોના અધિકારોનું રક્ષણ

દેશના ઘણાં રાજ્યોએ બાળ અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે નિગમોની રચના કરી છે. જે રાજ્યોમાં આવી નિગમોની રચના નથી કરવામાં આવી તે રાજ્યો બાળ અધિકારોના રક્ષણ માટે અધિકારની નિમણૂક કરી વચગાળાની સત્તા સોંપી શકે છે. જેને એજ્યુકેશન પ્રોટેક્શન ઓથોરિટિ (આરપીએ) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

નિગમોની સ્થાપના અને અધિકારીઓની નિમણૂક કરવા તમામ સ્તરે સહકાર અને

શિક્ષણ એક મૂળભૂત અધિકાર તરીકે

પ્રતિબદ્ધતાના અભાવને લીધે ઉદ્દેશો પુર્ણ થઈ શકતા નથી. તેથી શિક્ષક તરીકે આપણી પ્રાથમિકતા એ છે કે આરટીઈ અધિનિયમ ૨૦૦૮ના લક્ષ્યાંકોને સિદ્ધ કરવા માટે આપણે પુરી ઈમાનદારીથી કામ કરતા રહેવું જોઈએ.

નોંધ

અધિકારોના પ્રકારો:

બાળ અધિકારોને ઘણી રીતે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. જેમાં નાગરિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય અધિકારોનું વિશાળ વર્ણપટ સમાવિષ્ટ છે. આ અધિકારોને બે વિભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય છે. પ્રથમ તેવા અધિકારો કે જે બાળકોને કાયદાની જોગવાઈ મુજબ સ્વતંત્ર વ્યક્તિ સમજી સશક્તિકરણનો અધિકાર આપે છે અને સમાજની હકાલપટી સામે રક્ષણ આપે છે. બીજા એવા અધિકારો છે કે જે બાળકોની નિર્ભરતાને કારણે તેમને રક્ષણનો અધિકાર આપે છે. આ અધિકારોને અનુક્રમે સશક્તિકરણ અને રક્ષણનો અધિકાર કહેવામાં આવે છે. કેનેડાની એક સંસ્થા બાળ અધિકારોને ત્રણ વિભાગમાં વિભાજિત કરે છે.

- ◆ **જોગવાઈ:-** બાળકોને યોગ્ય જીવન જીવવા, સ્વાસ્થ્ય સંભાળ, શિક્ષણ અને સેવાઓ, રમવા અને મનોરંજનનો અધિકાર છે. આમાં સંતુલિત આહાર, સુવા માટે ગરમ બેડ અને શાળામાં પ્રવેશ વગેરેનું સમાવેશ થાય છે.
- ◆ **રક્ષણ:-** બાળકોનો દુરપયોગ, ઉપેક્ષા, શોષણ અને ભેદભાવ આમાટે સલામત સ્થાનનો અધિકાર છે. બાળકોને રમવા માટે રચનાત્મક બાળ પાલન પદ્ધતિ, અને સ્વીકૃતિ બાળકોની વિકસતી ક્ષમતાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
- ◆ **ભાગીદારી:-** બાળકોને સમુદાયોમાં ભાગ લેવાનો અને પોતાના માટે કાર્યક્રમો અને સેવાઓનો અધિકાર છે. આમાં બાળકો પુસ્તકાલયો અને સમુદાય કાર્યક્રમોમાં સામેલ થઈ શકે છે, યુવા વોઈસ પ્રવૃત્તિઓ અને નિર્ણય- નિર્માતાઓ તરીકે બાળકો સામેલ થઈ શકે છે.

તેવી જ રીતે બાળ અધિકાર માહિતી નેટવર્ક અથવા **CRIN** બાળ અધિકારોને બે જુથોમાં વર્ગીકૃત કરે છે.

- (ક) **આર્થિક સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારો:-** આ અધિકારનો સંબંધ ખોરાક, આશ્રય, શિક્ષણ આરોગ્ય સંભાળ, લાભદાયી રોજગાર અને સમાવિષ્ટ શિક્ષણ, પર્યાપ્ત રહેઠાણ, ખોરાક, પાણી, આરોગ્યના સૌથી વધુ પ્રાપ્ય ધોરણ, કામ કરવાનો અધિકાર અને કામ પરના અધિકારો, તેમજ લઘુમતિઓ અને સ્વદેશીના સાંસ્કૃતિક અધિકારો જેવી મૂળભૂત માનવ જરૂરિયાતો સાથે છે.

શિક્ષણ એક મૂળભૂત અધિકાર તરીકે

પર્યાવરણીય, સાંસ્કૃતિક અને વિકાસના અધિકારો :- આ અધિકારોને ત્રીજી પેઢીના અધિકારો કહેવામાં આવે છે જેમાં સુરક્ષિત અને સ્વસ્થ વાતાવરણમાં રહેવાનો અધિકાર અને લોકોના જુથોને સાંસ્કૃતિક, રાજકીય અને આર્થિક વિકાસના અધિકારનો સમાવેશ થાય છે. વિદ્યતાપુર્ણ અભ્યાસ સામાન્ય રીતે વ્યક્તિગત અધિકારોને બાળકોને બાળકોના અધિકારોને કેન્દ્રિત કરે છે. નીચે આપેલ અધિકારો બાળકોને તંદુરસ્ત અને મુક્ત થવા દઈ વિકસિત થવામાં 'મદદ કરે છે.

- બોલવાની આઝાદી

- વિચારવાની સ્વતંત્રતા

- ભયથી સ્વતંત્રતા

- પસંદગીની સ્વતંત્રતા અને નિર્ણયો લેવાનો અધિકાર

- પોતાના શરીર પર માલિકી

- જેમ તમે જાણો છો, શિક્ષણ ભારતીય બંધારણની સમવર્તી સુચિમાં છે. તેથી શિક્ષણ આપવું તે કેન્દ્ર તેમજ રાજ્ય સરકારની સંયુક્ત જવાબદારી છે આમ તેના ખર્ચની જવાબદારી પણ બન્નેની છે.

આરટીઈ એક્ટની જોગવાઈઓ હાથ ધરવા માટે ભંડોળ પુરુ પાડવા

કેન્દ્ર સરકાર મૂડી અને રિકર્ડિંગના અંદાજો તૈયાર કરશે અને રાજ્ય સરકારોને સહાયતા અનુદાન આપશે.

આ અનુદાનની નિર્ધારિત ટકાવારી હોય છે જે સમયાંતરે બદલાઈ શકે છે.

દ થી ૧૪ વર્ષની ઉંમરના તમામ બાળકોને મફત શિક્ષણ આપવું તે રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકારની સંયુક્ત જવાબદારી છે.

સંબંધિત રાજ્ય સરકાર પાસે :-

- ◆ ઉપર વર્ણવ્યા અનુસાર વય જુથના દરેક બાળકને ફરજિયાત પ્રવેશ, હાજરી અને પ્રારંભિક શિક્ષણ પરિપુર્ણતાની ખાતરી કરવી.
- ◆ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને શૈક્ષણિક સુવિધાઓના તમામ પ્રકારોની ઉપલબ્ધતાની ખાતરી કરવી.
- ◆ ખાતરી કરવી કે દરેક બાળક માટે ગુણવત્તાયુક્ત પ્રાથમિક શિક્ષણ શુલભ છે.
- ◆ પ્રારંભિક શિક્ષણ ક્ષેત્રે શિક્ષક માટેની તાલીમની સુવિધા પૂરી પાડવી.
- ◆ નજીકમાં શાળાની પ્રાપ્યતાની ખાતરી કરે.
- ◆ બાળકો પ્રત્યે કોઈ જમીની ભેદભાવ થતો નથી તેની ખાતરી કરવી.
- ◆ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને શૈક્ષણિક સુવિધાઓના તમામ પ્રકારોની ઉપલબ્ધતાની ખાતરી કરવી.
- ◆ ખાતરી કરવી કે દરેક બાળક માટે ગુણવત્તાયુક્ત પ્રાથમિક શિક્ષણ શુલભ છે.
- ◆ પ્રારંભિક શિક્ષણ ક્ષેત્રે શિક્ષકન માટેની તાલીમની સુવિધા પુરી પાડવી.

૩.૭ ચાલો આપણે ઉપર ગણતરી કરીએ

આ યુનિટમાં આપણે પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણની વિભાવના અને જરૂરિયાત અંગે ચર્ચા કરી જેનો અર્થ થાય છે. દરેક બાળકને પ્રારંભિક શિક્ષણ ઉપલબ્ધ કરાવવું.

ભારતના બંધારણની કલમ ૪૫માં જોગવાઈ કરવામાં આવેલી છે કે. દ થી ૧૪ વર્ષની ઉંમરના બાળકો માટે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ ઉપલબ્ધ કરાવવું. આ એકમમાં બંધારણના આ ફકરા અને અન્ય બંધારણીય જોગવાઈઓની પણ સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. વર્ષ ૨૦૦૨માં ભારતની સંસદે ૮૬માં બંધારણીય સુધારો કર્યો જે દ્વારા શિક્ષણના અધિકારને બાળકોનો મુળભૂત અધિકાર બનાવવામાં આવ્યો. જે માટે બંધારણમાં કલમ ૨૧એ જોડવામાં આવી. ૧૯૫૯ માં યુનાઈટેડ નેશન્સ

નોંધ

નોંધ

શિક્ષણ એક મૂળભૂત અધિકાર તરીકે

બાળકના અધિકારો જાહેર કર્યા હતા. જેમાં જીવનનો અધિકાર નામનો અધિકાર, રાષ્ટ્રીયતાનો અધિકાર, પોષણનો અધિકાર, અભિવ્યક્તિનો અધિકાર, સ્વાસ્થ્ય અને દેખરેખનો અધિકાર, શિક્ષણનો અધિકાર, સુચનનો અધિકાર, દુરઉપયોગથી, ઉપેક્ષાથી, શોષણથી બચવાનો અધિકાર સામેલ છે. સ.ન. ૨૦૦૮ માં ભારતની સંસદે એક ઐતિહાસિક અધિનિયમ પસાર કર્યો જેને શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ ૨૦૦૮ કહેવાય છે. આપણે આ શિક્ષણના અધિકાર, અધિનિયમના પ્રાવધાનો વિસ્તાર પૂર્વક અભ્યાસ કર્યો. સંબંધીત રાજ્ય સરકાર પાસે :-

- ઉપર વર્ણવ્યા અનુસાર વય જૂથના દરેક બાળકને ફરજિયાત પ્રવેશ, હાજરી અને પ્રારંભિક શિક્ષણ પરિપુર્ણિતાની ખાતરી કરવી ?

- નજીકમાં શાળાની પ્રાપ્યતાની ખાતરી કરે ?

- બાળકો પ્રત્યે કોઈ જમીની ભેદભાવ થતો નથી તેની ખાતરી કરવી ?

૩.૮ સંદર્ભ ગ્રંથ કોઈ ઉપયોગી પુસ્તક

- ◆ en.wikipedia.org/wiki/Sarva_Shiksha_Abhiyan
- ◆ unesdoc.unesco.org/images
- ◆ અગ્રવાલ, જે સી. ભારતમાં શિક્ષણ વ્યવસ્થાનો વિકાસ
- ◆ www.tn.gov.in/schooleducation/contacts.htm

૩.૯ સ્વાધ્યાય

૧. પ્રથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રીકરણ (યુઈઈ) ના ધ્યેય હાંસલ ન થવાના કારણો સમજાવો.
૨. કાયદા ૨૦૦૮ ના પાંચ અધિકારોનું વર્ણન કરો અને શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓના લાભ માટે તમારા વિચારો પણ જણાવો.

એકમ- ૪ યુ ઈ ઈ (UEE) માટે સંસ્થાકીય માળખું

માળખું

- ૪.૦ પરિચય
- ૪.૧ ઉદ્દેશો શીખવા
- ૪.૨ રાષ્ટ્રીય સ્તરે પ્રાથમિક શિક્ષણ સંસ્થાકીય માળખું- એનસીઈઆરટી (NCERT)
  - ૪.૨.૧ એનસીઈઆરટી(NCERT) ની ભૂમિકા
  - ૪.૨.૨ એમસીઈઆરટી(NCERT) ના કાર્યો
- ૪.૩ રાજ્ય સ્તરે પ્રારંભિક શિક્ષણ સંસ્થાકીય માળખું
  - ૪.૩.૧ એસસીઈઆરટી (SCERT)
  - ૪.૩.૨ સીઆઈએએમએટી (SIEMAT)
- ૪.૪ જિલ્લા કક્ષાએ પ્રાથમિક શિક્ષણના સંસ્થાકીય માળખા- ડીઆઈઈટી (DIETs)
  - ૪.૪.૧ DIET ની ભૂમિકા
  - ૪.૪.૨ DIET ના કાર્યો
- ૪.૫ બ્લોક સ્તર પર પ્રારંભિક શિક્ષણના સંસ્થાકીય માળખા- બીઆરસી(BRCs)
  - ૪.૫.૧ બીઆરસી (BRCs) ની ભૂમિકા અને કાર્યો
- ૪.૬ કલસ્ટર કક્ષાએ પ્રાથમિક શિક્ષણના સંસ્થાકીય માળખું- સીઆરસી(CRCs)
  - ૪.૬.૧ સીઆરસી (CRCs) ની ભૂમિકા
  - ૪.૬.૨ સીઆરસી (CRCs) ના કાર્યો
- ૪.૭ ચાલો આપણે ઉપર ગણતરી કરીએ
- ૪.૮ ગ્લોસરી, સંક્ષિપ્ત શબ્દો
- ૪.૯ સૂચવેલ વાંચન અને સંદર્ભો
- ૪.૧૦ યુનિટ- એન્ડ એક્સરસાઈઝ

નોંધ

૪.૦ પ્રસ્તાવના

નોંધ

ભારતીય સંવિધાનની કલમ ૫૧ એ હેઠળ ભારતના દરેક નાગરિકની મૂળભૂત ફરજોમાંની એક છે. વ્યક્તિગત અને સામુહિક પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રોમાં શ્રેષ્ઠતા તરફ લડવું જેથી દેશ સતત પ્રયાસ અને સિદ્ધિના ઉંચા સ્તરોમાં આગળ વધે. તેના આધારે દેશમાં પ્રારંભિક શિક્ષણની ગુણવત્તામાં સુધારો લાવવા માટેના પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. દેશની ઘણી સંસ્થાઓ આ કાર્યના માર્ગમાં આવતી મુશ્કેલીઓ દુર કરવા મદદ કરી રહ્યા છે. કેટલીક સંસ્થાઓ વહીવટી છે અને તેમાંના કેટલીક સ્વસેવા સંસ્થાઓ છે.

પ્રારંભિક શિક્ષણના વિવિધ પરિમાણોમાં શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવા માટે ભારત સરકારે પ્રાથમિક શિક્ષણના ગુણાત્મક સુધારા માટે દેશની જવાબદારી વિકેન્દ્રિત કરી છે. રાષ્ટ્રીય સ્તરે એનસીઈઆરટી રાજ્ય સ્તરે એસસીઈઆરટી અને જિલ્લા સ્તરે ડીઆઈઈટી, બીઆરસીની સીઆરસી મુખ્ય વહીવટી સંસ્થા છે જે પ્રાથમિક શાળાઓને શૈક્ષણિક અને સંસાધન સહાય પુરી પાડે છે.

આ યુનિટમાં અમે વિવિધ સ્તરે સ્થાપિત થતી સંસ્થાઓના કાર્યોનો અભ્યાસ કરીશું જે પ્રારંભિક શિક્ષણની સુવિધા આપે છે.

આ સંસ્થાઓનું કાર્ય શિક્ષકોના કુલ સહકાર પર આધારિત છે. શિક્ષકો આ સંસ્થાઓના બે રીતે લાભ લે છે.

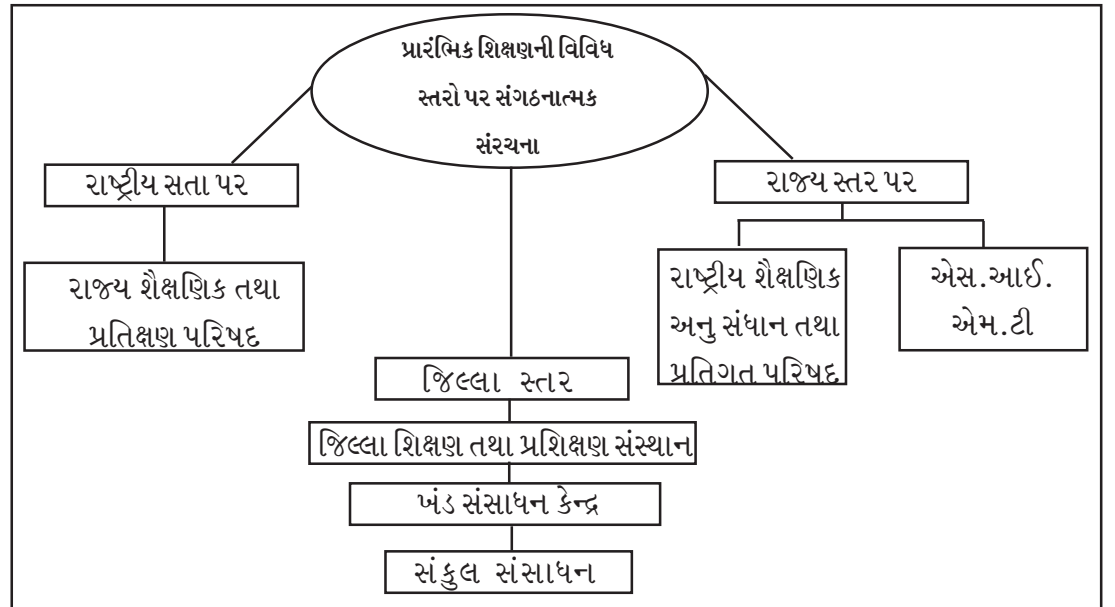
- ◆ વિવિધ તાલીમ વર્ગો દ્વારા શિક્ષકોની કુશળતા અને જ્ઞાન વિકસાવવા માટે આ સંસ્થાઓ દ્વારા વિવિધ પ્રોજેક્ટો ચલાવવામાં આવે છે.
- ◆ આ સંસ્થાઓ શિક્ષણમાં વિવિધ નવીનતાને પ્રમાણિત કરે છે. શિક્ષકો નવા જ્ઞાન સાથે સંપર્કમાં આવે છે. જેથી તેઓ અમારા જ્ઞાન અને કૌશલ્યમાં સુધારો કરી શકે જેથી તેઓ શિક્ષણના ધોરણને સુધારી શકે.

આગળ વધતાં પહેલાં આપણે આકૃતિ ૪.૧ પર એક નજરે જોવું જોઈએ જે આ એકમ અને તેના સંબંધો સાથે સંકળાયેલા વિવિધ ખ્યાલોની એક ચિત્ર આપે છે.

એકમની કલ્પના નકશો.

ચાલો આ એકમમાં આ સંસ્થાઓની ભૂમિકા અને વિધેયોની વધુ વિગતમાં અભ્યાસ કરીએ.

એકમના નકશાનો ખ્યાલ

આકૃતિ- ૪. ૧

૪.૧ ઉદ્દેશો શીખવા

આ એકમમાંથી પસાર થયા પછી. તમે આનો પ્રયત્ન કરી શકો છો.

- ◆ વિવિધ સ્તરે પ્રારંભિક શિક્ષણની સંસ્થાકીય માળખાને સમજાવી. રાષ્ટ્રીય, રાજ્ય અને જિલ્લા.
- ◆ એનસીઈઆરટી જેવા રાષ્ટ્રીય સ્તરની સંસ્થાઓની ભુમિકા અને કાર્યોનું પરીક્ષણ.
- ◆ એસસીઈઆરટી અને એસઆઈએઆઈએમટી જેવા રાજ્ય સ્તરની સંસ્થાઓની ભુમિકા અને કાર્યોનું વર્ણન
- ◆ પ્રારંભિક શિક્ષણની ગુણવત્તામાં સુધારો કરવા માટે ડીઆઈઈટી, બીઆરસી અને સીઆરસી જેવી જિલ્લા કક્ષાના સંસ્થાઓની ભુમિકા અને કાર્યો અંગે ચર્ચા કરવી. અને
- ◆ દેશમાં પ્રારંભિક શિક્ષણની ગુણવત્તામાં સુધારો કરવા માટેની રીતો અને રીતો સુચવો.

નોંધ

૪.૨ રાષ્ટ્રીય સ્તરે પ્રાથમિક શિક્ષણ સંસ્થાકીય માળખું- એનસીઈઆરટી

૧૯૫૪ થી સંખ્યાબંધ સંસ્થાઓ :- એનસીઈઆરટી ભારતમાં શરૂ કરવામાં આવી હતી. જેમ કે સેન્ટ્રલ બ્યુરો ઓફ ટેકસ્ટ બુક રિસર્ચ (૧૯૫૪) શૈક્ષણિક અને વ્યવસાયિક માર્ગદર્શન સંસ્થા (૧૯૫૪), નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ બેઝિક એજ્યુકેશન (૧૯૫૬) નેશનલ ફાઉન્ડેશન એજ્યુકેશન સેન્ટર (૧૯૫૬), ઓલ ઈન્ડિયા કાઉન્સિલ ફોર સેકન્ડરી એજ્યુકેશન પછીથી ડિરેક્ટોરેટ ઓફ એક્સ્ટેન્શન પ્રોગ્રામ્સ ફોર સેકન્ડરી એજ્યુકેશન (૧૯૫૯), અને નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઓડિયો વિઝ્યુઅલ એજ્યુકેશન (૧૯૫૯) માં રૂપાંતરિત થઈ . આ સંસ્થાઓ વિવિધ કાર્યો માટે સંકળાયેલી હતી.

૧૯૬૧ માં વિવિધ સંસ્થાઓ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા હેઠળ લાવવામાં આવી હતી . જેમાં કર્મચારીઓએ કુશળતા અને કામગીરીના મોટા પ્રમાણમાં સ્વાયત્તાનો આનંદ માણ્યો હતો. જેમકે નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ (એનસીઈઆરટી) કે જે ૧ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૬૧ ના રોજ દિલ્હીમાં સ્થપાઈ હતી. એનસીઈઆરટીનો મુખ્ય ધ્યેય શાળા શિક્ષણની ગુણવત્તામાં સુધારો કરવા છે. તે શૈક્ષણિક બાબતો પર કેન્દ્ર અને રાજ્ય સ્તરે સરકારને સહાય પુરી પાડવાના ઉદ્દેશ સાથે સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી. માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય (એમએચઆરડી) સ્કૂલ શિક્ષણ ક્ષેત્રે નીતીઓ અને કાર્યક્રમોના અમલીકરણ અને અમલીકરણમાં તેની કુશળતા શોધે છે. એનસીઈઆરટી પાસે એક સામાન્ય સંસ્થા છે .જે શિક્ષણના તમામ રાજ્ય પ્રધાનો અને પ્રખ્યાત શિક્ષણવિદો અને શિક્ષકો દ્વારા રજૂ થાય છે.

એનસીઈઆરટી ચાર ધ્યેયો ધરાવે છે.

અ શાળાકીય શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવા માટે.

- ◆ તાલીમ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું.
- ◆ શિક્ષણનો પ્રસાર કરવો.
- ◆ દેશમાં શાળાકીય શિક્ષણ દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી શૈક્ષણિક સમસ્યાઓ ઉકેલવા તેના વિવિધ ભાગો તેના કાર્યો હાથ ધરવામાં મદદ કરે છે. આ સંસ્થાઓ છે.
- ◆ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થા (એનઆઈઈ), નવી દિલ્હી,
- ◆ સેન્ટ્રલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એજ્યુકેશન ટેકનોલોજી (સીઈઈટી), નવી દિલ્હી.

નોંધ

યુ ઈ ઈ (UEE) માટે સંસ્થાકીય માળખું

- ◆ પંડિત સુંદરલાલા શર્મા સેન્ટ્રલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ વોકેશનલ એજ્યુકેશન (જીજીએફઈ), ભોપાલ,
- ◆ શિક્ષણ ક્ષેત્રીય સંસ્થાઓ (આરઆઈઈ) અજમેર, ભોપાલ, ભુવનેશ્વર, મૈસુર અને શિલોંગમાં સ્થિત છે.
- ◆ એનસીઈઆરટીનું મુખ્ય સંચાલક મંડળ કાર્યકારી સમિતિ છે. હ્યુમન રિસોર્સ ડેવલપમેન્ટના કેન્દ્રીય પ્રધાન એનસીઈઆરટીના સામાન્ય બોડીના પ્રમુખ (હોદ્દાની ઓફિસ) છે. તે દ્વારા રજૂ થાય છે.
- ◆ તમામ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના શિક્ષણ પ્રધાનો.
- ◆ યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશન (યુજીસી) ના અધ્યક્ષ ભારત સરકારના સચિવ, માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય (શિક્ષણ વિભાગ) ચાર યુનિવર્સિટીઓના વાઈસ ચાન્સેલર્સ (દરક પ્રદેશમાંથી એક) અને સેન્ટ્રલ બોર્ડના ચેરમેન માધ્યમિક શિક્ષણના કેન્દ્રીય વિદ્યાલય અને રોજગાર નિદેશાલય જનરલ શ્રમ મંત્રાલય, શિક્ષણ વિભાગના એક પ્રતિનિધિ, આયોજન પંચ, કાર્યકારી સમિતિના તમામ સભ્યો કાઉન્સિલ અને આવા અન્ય વ્યક્તિઓ છ કરતાં વધુ નથી, ભારત સરકાર દ્વારા નામાંકિન (ચાર કરતાં ઓછા શાળા શિક્ષકો હશે નહિ)
- ◆ કચેરીના સચિવ, એન સી ઈ આર ટી એક સંયોજક તરીકે મુખ્ય નિયંત્રણ સમિતિને મદદ કરવા માટે ત્રણ સમિતિઓ છે. આ સમિતિઓ આર્થિક અને વિવિધ પ્રોજેક્ટસ ચલાવે છે. આ સમિતિના અધ્યક્ષને નિયામક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે જે કાર્યકારી અધિકારી છે.

૪.૨.૧ એનસીઈઆરટી (NCERT) ની ભૂમિકા

૧૯૬૧ માં ભારત સરકારે શિક્ષણ અને તેમની નીતિઓના અમલીકરણમાં ખાસ કરીને ગુણાત્મક ફેરફારો લાવવા માટે, સરકાર અને રાજ્યોની સરકારને સહાય અને સલાહ આપવા માટે એક સ્વાયત્ત સંગઠન તરીકે નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ (એનસીઈઆરટી) ની સ્થાપના કરી શાળા શિક્ષણ અને શિક્ષકની તૈયારીમાં વર્ષોથી, કાઉન્સિલ તેની વિસ્તરણ સાથે એક અનન્ય સંસ્થામાં વિકાસ પામ્યું છે.

આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ કે જે ભારતમાં શાળા શિક્ષણ પ્રભાવિત છે. એનસીઈઆરટી શૈક્ષણિક સંશોધન પદ્ધતિમાં યોગદાન અને સહાય કરવા અને શૈક્ષણિક સંશોધનની પદ્ધતિમાં તાલીમ આપવાનું મહત્વનું કાર્ય કરે છે. નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એજ્યુકેશન (એનઆઈઈ) રિજનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એજ્યુકેશન (એનસીઆરઆઈઈ) સેન્ટ્રલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એજ્યુકેશનલ ટેકનોલોજી (સીઆઈઈટી) અને પંડિત સુંદરલાલ શર્મા સેન્ટ્રલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ વોકેશનલ એજ્યુકેશન (પી.એસ.આઈ.વી.ઈ.) ના વિવિધ વિભાગો શાળા શિક્ષણના વિવિધ પાસાં પર સંશોધન કાર્યક્રમો હાથ ધરે છે. શિક્ષક શિક્ષણ એનસીઈઆરટી અન્ય સંસ્થાઓ, સંગઠનોના સંશોધન કાર્યક્રમોને નાણાકીય સહાય અને શૈક્ષણિક માર્ગદર્શન દ્વારા સપોર્ટ કરે છે. વિદ્વાનોને તેમના પી.એચ.ડી.ના પ્રકાશન માટે સહાય આપવામાં આવે છે. થીમ્સ સક્ષમ સંશોધન કાર્યકરોનું એક પુલ બનાવવા માટે શાળા શિક્ષણમાં અભ્યાસોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સંશોધન ફેલોશિપ આપવામાં આવે છે.

પ્રોગ્રામ એડવાઈઝર કમિટી એનસીઈઆરટીના મુખ્ય સલાહકાર સંસ્થા છે. તે તેમની સલાહ માટે બોર્ડને સંદર્ભિત સંસોધન, તાલીમ અને એક્સ્ટેન્શન પ્રોજેક્ટ સંબંધિત તમામ દરખાસ્તોને

યુ ઈ ઈ (UEE) માટે સંસ્થાકીય માળખું

ગણવામાં આવે છે. (આ સંસ્થા શૈક્ષણિક નીતિઓ વિકસાવવા માટે પ્રોજેક્ટ તૈયાર કરે છે,) તે પણ શરૂ કરે છે. માર્ગદર્શિકાઓ અને સંસોધન અને તાલીમ યોજનાઓનું સંકલન કરે છે.

બોર્ડ ટ્રણ સબ-સમિતિઓ દ્વારા કાર્યરત છે :-

૧. સંશોધન સંસ્થાઓ સાથે વ્યવહાર અન્ય સંસ્થા દ્વારા કાઉન્સિલને સુપરત કરેલ
૨. એનઆઈઈ સાથે શૈક્ષણિક અભ્યાસો અને સંશોધન આયોજન અને સંકલન સાથે વ્યવહાર
૩. વિસ્તરણ અને ક્ષેત્ર સેવા સાથે વ્યવહાર

એનસીઈઆરટીએ તેના ઉદ્દેશો અને હેતુઓ હાથ ધરવા અને સંશોધન, અગાઉથી તાલીમ અને વિસ્તરણ સેવાઓ વિકસાવવા માટે એક મુખ્ય સંસ્થાકીય એજન્સી તરીકે સેવા આપવા માટે એનઆઈઈ અને આરઆઈઈની સ્થાપના કરી છે.

૧. રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ ફોર્મવર્ક અમલીકરણ
૨. પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ (UEE)
૩. વ્યાવસાયિક શિક્ષણ
૪. ખાસ જરૂરિયાતો ધરાવતા જૂથોનું શિક્ષણ
૫. પ્રારંભિક બાળપણ શિક્ષણ
૬. મુલ્યાંકન અને પરિક્ષા સુધારણા
૭. ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજી (આઈટી)
૮. મૂલ્ય શિક્ષણ
૯. શૈક્ષણિક ટેકનોલોજી .,
૧૦. અનુકરણીય પાઠ્યપુસ્તકો/કાર્યપુસ્તકો/ શિક્ષણની માર્ગદર્શિકા/ પૂરક વાંચન સામગ્રીનો વિકાસ.
૧૧. શિક્ષણ અધ્યયન સામગ્રીનું ઉત્પાદન.
૧૨. બાળકીનું શિક્ષણ.
૧૩. પ્રતિભાને ઓળખ અને સંભાળ
૧૪. ૧૪૦ માર્ગદર્શન અને પરામર્શ
૧૫. આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો

૪.૨.૨. એનસીઈઆરટી (NCERT) ના કાર્યો

એનસીઈઆરટી નીચે પ્રમાણે મહત્વના કાર્યો કરે છે.

A. સંશોધન:- એનસીઈઆરટી સ્વતંત્ર રીતે શૈક્ષણિક સંશોધનનું આયોજન કરે છે અને અન્ય સંસ્થાઓ સાથે મળીને. તે શૈક્ષણિક સંશોધન કાર્યકરો માટેના અભ્યાસક્રમોનું આયોજન કરે છે અને શાળા શિક્ષણમાં અભ્યાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સંસોધન ફેલોશિપ આપે છે.

B. તાલીમ :- તે વિવિધ સ્તરે શિક્ષકોની પૂર્વ-સેવા અને સેવામાં તાલીમનું આયોજન કરે છે. પુર્વ પ્રાથમિક , પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક, અને વ્યાવસાયિક શિક્ષણ, શૈક્ષણિક તકનીકી, માર્ગદર્શન અને સલાહ અને વિશેષ શિક્ષણ જેવા ક્ષેત્રોમાં પણ..

C. વિસાસ :- તે શાળા શિક્ષણના વિવિધ સ્તરો માટે અભ્યાસક્રમ અને સૂચનાત્મક સામગ્રી/ અભ્યાસક્રમ વિકસાવે છે અને અપડેટ કરે છે અને તેમને સમાજના ઉભરતી જરૂરિયાતો સાથે સુસંગત બનાવે છે. તે શૈક્ષણિક સાધનો અને મૂલ્યાંકન પ્રક્રિયાઓ અને તકનીકો સહિત શૈક્ષણિક ટેકનોલોજી વિકસાવે છે. શૈક્ષણિક તકનીકી, વસ્તી શિક્ષણ અને અપંગો અને અન્ય વિશેષજૂથોની શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ વિકાસલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવે છે.

D. પૂર્વ-સેવા અને સેવામાં તાલીમ :- તે શિક્ષક ઉમેદવારો અને શિક્ષક શિક્ષણ અને અન્ય શિક્ષણ ક્ષેત્રો સાથે સંકળાયેલ અન્ય કાર્યકરો માટે લાયક ઉમેદવારો માટે પૂર્વ-સેવા કાર્યક્રમ અને સેવા

નોંધ

યુ ઈ ઈ (UEE) માટે સંસ્થાકીય માળખું

આપનાર શિક્ષક શિક્ષણ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરે છે.

E. ઓરિએન્ટેશન :- તે તમામા વિષયોમાં નવા શૈક્ષણિક વિચારો , વિચારધારાઓ અને માહિતી સંબંધિત શાળા શિક્ષક શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલ લોકો માટે અભિગમનું આયોજન કરે છે.

F. અભ્યાસ, તપાસ અને સર્વેક્ષણો :- તે શાળાકીય શિક્ષણના વિવિધ પાસાઓ સંબંધિત સંશોધન અભ્યાસો, તપાસ અને સર્વેક્ષણનું આયોજનનું આયોજન કરે છે.

G. પ્રસારણ :- તે તાત્કાલિક શૈક્ષણિક તકનીકો અને પદ્ધતિઓ વિશેની માહિતી તેમજ સંશોધનના તારણોને ફેલાવે છે.

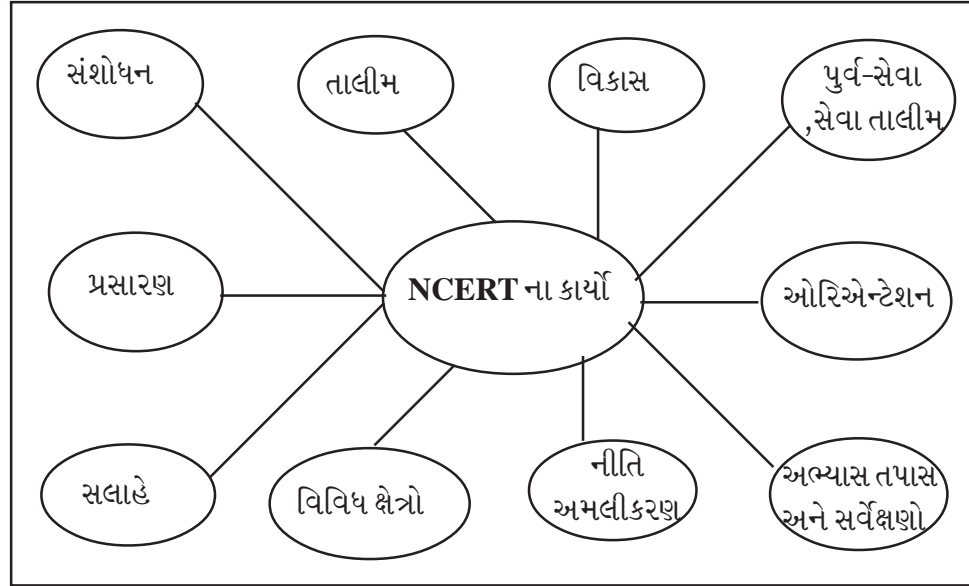
H. સલાહ :- તે શાળા અને શિક્ષણ અને શિક્ષક શિક્ષણ પર કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોને સલાહ આપે છે.

I. નીતી અમલીકરણ :- તે ભારત સરકારની નીતિઓ અને કાર્યક્રમતના અમલીકરણ સાથે કામ કરે છે.

J. વિવિધ ક્ષેત્રો :- તે અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યપુસ્તકો, પ્રકાશનો, પરીક્ષા વગેરે જેવા વિવિધ ક્ષેત્રોમાં

નોંધ

આકૃતિ : ૪.૨ NCERT ના કાર્યો

સમસ્યાઓનો વહેવાર કરે છે અને તમામ ક્ષેત્રોમાં શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવા માટે આ ક્ષેત્રોમાં સંશોધન કરે છે.

એનસીઈઆરટી દ્વારા કરવામાં આવેલ કાર્યો નીચે આપેલા આંકડામાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય ભૂમિકા :- એનસીઈઆરટી શાળા શિક્ષણમાં કામ કરતી આંતરરાષ્ટ્રીય એજન્સીઓ સાથે સંકલ્ન કરે છે. યુનેસ્કો, યુનિસ્કેફ, વિશ્વ બેન્ક વગેરે જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ વિવિધ પ્રોજેક્ટો પર એનસીઈઆરટી સાથે કામ કરી રહી છે.

કાઉન્સિલ પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ, શિક્ષક, તાલીમ અને શૈક્ષણિક તકનીકી કાર્યક્રમ ચલાવે છે.

યુ ઈ ઈ (UEE) માટે સંસ્થાકીય માળખું

પ્રવૃત્તિ- ૧

૧. પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારા માટે એનસીઈઆરટીની ભૂમિકા વિશે ૧૦૦ શબ્દો લખો.

.....

.....

.....

નોંધ

૪.૩ રાજ્ય સ્તરે પ્રાથમિક શિક્ષણના સંસ્થાકીય માળખું

શિક્ષણ માટે કામ કરતી બે મુખ્ય સંસ્થાઓ છે. ત્યાં SCERT અને SIEMT છે

૪.૩.૧ સ્ટેટ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશન રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનીંગ(એસસીઈઆરટી - SCERT)

ભારતમાં શિક્ષણ સહવર્તી સૂચિમાં આવે છે અને તે બન્ને સરકારો અને રાજ્ય સરકારના નિયંત્રણ હેઠળ છે. બંને સરકારો માટે જવાબદારી સાથે સોંપણી. શાળા સ્તરે શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ અને વ્યવસાયિક પ્રવૃત્તિઓને સંકલિત અને સંકલન કરવા તેમજ વહીવટ સગવડ માટે સ્ટેટ કાઉન્સિલ શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલિમ (એસસીઈઆરટી) ને રાજ્યમાં એનસીઈઆરટીના રાજ્ય સ્તરની સમકક્ષ તરીકે સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી. પૂર્વ શાળાથી ઉચ્ચતર માધ્યમિક સ્તર સુધીના તમામ શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોના સંચાલન સંશોધન તાલીમ અને મૂલ્યાંકનના ક્ષેત્રે જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે. એસસીઈઆરટી કાઉન્સિલો સિક્કિમ, ત્રિપુરા, કેરળ, ગોવા, જમ્મુ અને કાશ્મીર સહિતના ૩૬ સ્થળોએ આવેલ છે.

એસસીઈઆરટી (SCERT) ના સંસ્થાનો માળખું :- એસસીઈઆરટી પાસે વિવિધ હેતુઓ માટે કામ કરતા વિવિધ વિભાગો છે.

- ◆ ઈન-સર્વિસ શિક્ષણવિભાગ
  - ◆ પ્રારંભિક શિક્ષક શિક્ષણ વિભાગ
  - ◆ યુનિવર્સલ એલિમેન્ટરી એજ્યુકેશન વિભાગ
  - ◆ શૈક્ષણિક સંશોધન વિભાગ નીતિ પરિપ્રેક્ષ્ય અને નવીનીકરણ
  - ◆ શિક્ષણમાં માહિતી ટેકનોલોજી વિભાગ
  - ◆ પરીક્ષા અને એડમિશન સેલ
- તેના અન્ય વિભાગો છે. જેમ કે
- ◆ શૈક્ષણિક વિભાગ
  - ◆ વહીવટી તંત્ર
  - ◆ ખાતા વિભાગ
  - ◆ પ્રકાશન વિભાગ

એસસીઈઆરટી (SCERT) ની ભૂમિકા

- ◆ એસસીઈઆરટી પ્રાથમિક શિક્ષણ, માધ્યમિક શિક્ષણ અને શિક્ષક શિક્ષણમાં શિક્ષણ માટે રાજ્ય શિક્ષણ વિભાગના શિક્ષણ વિભાગ છે.

યુ ઈ ઈ (UEE) માટે સંસ્થાકીય માળખું

નોંધ

- ◆ તે શાળાકીય શિક્ષણ બિન-ઔપચારિક શિક્ષણ અને શિક્ષક શિક્ષણમાં શિક્ષણની એક શાળા તરીકે કામ કરે છે.
- ◆ તે રાજ્યમાં ગૌણ તાલીમ શાળાઓની સંસ્થાઓ, ડીઆઈઈટી, તાલીમ કોલેજો શિક્ષક શિક્ષણ કોલેજો અને અદ્યતન અભ્યાસ સંસ્થાઓનું નિયંત્રણ અને નિરીક્ષણ કરે છે.
- ◆ તે શિક્ષકો, શિક્ષકો શિક્ષક અને શિક્ષણ તાલીમ સંસ્થાઓની નિમણૂક અને ટ્રાન્સફર માટે રાજ્ય સરકારને દરખાસ્તો રજૂ કરે છે.
- ◆ એસસીઈઆરટી મોનિટરનું સંચાલન કરે છે અને સેવા માટે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળા શિક્ષકોમાં તાલીમ માટે ભંડોળ પુરું પાડે છે.
- ◆ તે પ્રાથમિક સ્તરે અભ્યાસક્રમનું અભ્યાસ કરે છે, તેને સુધારે છે અને પ્રાથમિક સ્તરે વિવિધ વિષયો પર સામગ્રી ઉત્પન્ન કરે છે. જે ઓછામાં ઓછી શિક્ષણ સ્તર (એમએલએલ) ધ્યાનમાં લે છે.
- ◆ તે શિક્ષકોને એમએલએલ MLL વિશે માર્ગદર્શન આપે છે અને બાળકોને એમએલએલ ને વિવિધ વિષયોમાં હાંસલ કરવામાં મદદ કરવા માટે વ્યૂહરચના વિકસાવવા.
- ◆ તે પુર્વશાળાના બાળકો માટે પેકેજ વિકસાવે છે.
- ◆ તે શિક્ષક તાલીમ સંસ્થાઓ માટે વિસ્તરણ સેવા પ્રદાન કરે છે અને તમામ એક્સટેન્સ સેવા કેન્દ્રોના કાર્યને સંકલન કરે છે.
- ◆ તે એમએચઆરડી, એનસીઈઆરટી, યુનેસ્કો, યનિસેફ, વિશ્વ બેન્ક વગેરે દ્વારા પ્રાયોજિત યોજનાઓ અમલમાં મુકે છે.
- ◆ તે શાળા શિક્ષણના વિવિધ પાસાઓ પર સંશોધન અભ્યાસોનું સંચાલન કરે છે. તે સંશોધન પ્રોજેક્ટ્સ માટે શાળાઓને નાણાકીય સહાય પુરી પાડે છે.

એસસીઈઆરટી (SCERT) ના કાર્યો :- એસસીઈઆરટી વિવિધ કાર્યો કરે છે જેમ કે .

- A. અભ્યાસક્રમ પુનરાવર્તન અને પાઠ્યપુસ્તકોની સમીક્ષા પ્રાથમિક અને ઉચ્ચતર માટે પાઠ્યપુસ્તકોનું પુનરાવર્તન અને સમીક્ષા પ્રાથમિક વર્ગો એસસીઈઆરટીના સૌથી મહત્વપુર્ણ કાર્ય છે,
- B. કાર્યશાળાઓનું સંચાલન કરો :- તે સ્પર્ધાત્મકતાની વિવિધ ક્ષેત્રો પર કેન્દ્રિત સંશોધન પધ્ધતિઓ પર વર્કશોપ કરે છે.
- C. પૂર્વ સેવા અને સેવામાં તાલીમ :- શિક્ષકોમાં કુશળતાના વિકાસ માટે શિક્ષક તાલીમ કાર્યક્રમ અને અન્ય તાલીમ કાર્યક્રમોનું સંચાલન કરે છે. યુ.ઈ.
- D. કુલ ગુણવત્તાની વ્યવસ્થા :- તે કુલ ગુણવત્તા સંચાલન (ટીક્યુએમ) ખ્યાલ પર કેન્દ્રિત છે, તે તેના લક્ષણોને ધ્યાનમાં લેવાને બદલે ગુણવત્તા સમસ્યાઓના રુટ કારણોને દુર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.
- E. માર્ગદર્શન :- વિવિધ નવીન પ્રથાઓ જેમકે નિરંતર અને વ્યાપક મૂલ્યાંકન, પ્રમાણભુત શિક્ષણ તરાહો, શિક્ષણ શાસ્ત્ર, અસરકારક શિક્ષણ પદ્ધતિઓનું ચિત્રણ વગેરેમાં શાળાઓ /શિક્ષકોને માર્ગદર્શન પુરું પાડે છે.
- F. ઓરીએન્ટેશન્સ :- તે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં શિક્ષકોની સશક્તિકરણ માટે અભિગમ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરે છે. જેમ કે પ્રાવીણ્ય ઉન્નતીકરણ, સંશોધન અભિરુચિ, નેતૃત્વ વર્તન વગેરે.

ટુંકમાં આપણે કહી શકીએ કે SCERT એ શૈક્ષણિક આધાર પૂરો પાડવા માટે સર્વોચ્ચ સંસ્થા છે અને રાજ્યમાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણની ગુણવત્તાની ખાતરી.

૪.૩.૨ રાજ્ય શૈક્ષણિક સંચાલન અને તાલીમ સંસ્થા (સીઆઈએએમએટ -SIEMAT)

એસઆઈઆઈએએમએટી એક રાજ્ય સ્તરની સ્વાયત્ત સંસ્થા છે, જે એસસીએઆરટીના એક ભાગ તરીકે રાજ્ય કમ્પોનન્ટ પ્રોગ્રામ એસએસએ તરીકે વિવિધ રાજ્યોમાં સ્થાપિત છે. સંસ્થાનું મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય શૈક્ષણિક આયોજન અને સંચાલનના ક્ષેત્રોમાં તાલીમ અને વર્તન સંશોધનો આપવાનું છે. હવે એક દિવસ ત્યાં જિલ્લા શિક્ષણ યોજનાઓના અમલીકરણ માટે અસરકારક રીતે વ્યાવસાયિકો તૈયાર કરવાની માંગ છે. આ તમામ સ્તર, રાજ્ય જિલ્લા પેટા-જિલ્લામાં શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોના આયોજન, અમલીકરણ અને સંચાલનમાં વ્યવસાયિક નિપુણતા આવશ્યક છે. તેથી એસઆઈઆઈએએમએટી રાજ્ય, જિલ્લા અને ઉપ જિલ્લા સ્તરે શૈક્ષણિક આયોજન વ્યાવસ્થા છે. વહીવટ અને સંચાલન પ્રવૃત્તિઓને વ્યાવસાયિકકરણ કરવામાં સહાય માટે એક મહત્વપૂર્ણ સંસ્થાકીય વ્યવસ્થા છે.

શૈક્ષણિક મેનેજમેન્ટના ક્ષેત્રમાં એસઆઈઆઈએએમએટીએસ આધાર સંસ્થાઓ તરીકે સ્થાપિત કરવામાં આવે છે.

આ સંસ્થાનું સંચાલન નિયામક દ્વારા કરવામાં આવે છે. તેની પાસે એક સામાન્ય બોડી છે જે શિક્ષણ મંત્રી, રાજ્યના પ્રધાન સચિવ, સંબંધિત રાજ્યના અધ્યક્ષ દ્વારા અધ્યક્ષપદ હેઠળની એક પ્રધાન સમિતિની અધ્યક્ષતામાં છે.

સંસ્થામાં વિવિધ વિભાગોની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. ઉદાહરણ તરીકે.

એસઆઈઆઈએએમએટીટી માં વિવિધ વિભાગો સામેલ છે જેમ કે નીતિ અને વ્યવસ્થાપન મહિત્તી ગોઠવણ શૈક્ષણિક નાણા, સંશોધન, મૂલ્યાંકન અને શૈક્ષણિક નવીનીકરણ, અને વ્યવસ્થાપન મહિત્તી ગોઠવણ,

(1) SIEMAT ની ભૂમિકા: એસઆઈઆઈએએમએટીની મુખ્ય ભૂમિકા શાળા શિક્ષણના વ્યવસ્થાપનમાં સંકળાયેલી વહીવટી અધિકારી અને કર્મચારી ઓમાં સંચાલકીય કુશળતા વિકસાવવા છે. SIEMAT નીચેની મુખ્ય ભૂમિકા કરે છે:

A જ્ઞાન સંપાદન

- સંશોધન દ્વારા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ,
- અન્ય સ્ત્રોતોમાંથી સંશોધનના તારણો,
- રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય અનુભવોના આધારે કેસના અભ્યાસનું સંકલન.

B દ્વારા જ્ઞાન પ્રસાર દ્વારા

- મીડિયાનો ઉપયોગ,
- પબ્લિકેશન્સ,
- સંવેદનશીલતા સત્રો,
- પરિસંવાદો અને ચર્ચાઓ

C જ્ઞાનને શોધવાની ક્ષમતા અને વિકાસના હેતુઓ માટે તેનો ઉપયોગ કરો,

- કર્મચારીઓ, પ્રશિક્ષકો, સમુદાયના નેતાઓ,
- વ્યાવસાયિક અને તકનીકી સલાહ આપો,
- જિલ્લા અને માઈકો લેવલ પ્લાનિંગ,

નોંધ

આકૃતિ-૧ : એકમના નકશાનો ખ્યાલ

યુ ઈ ઈ (UEE) માટે સંસ્થાકીય માળખું

- શાળા અસરકારતામાં સુધારો - સંસ્થાકીય આયોજન,
- વિસ્તરણ કાર્ય

D શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ માટે તકનીકી સહાય પૂરી પાડે છે.

એસઆઈએએમટી (SIEMAT) ના કાર્યો

સંસ્થાને સોપેલા કાર્યો કરવા માટે તે આયોજન અને વ્યવસ્થાપન પ્રથમિક શિક્ષણ સાથે જોડાય છે અને રાજ્યના કાર્યકરો, એનજીઓ, સંશોધન સંસ્થાઓ અને એસઆરસી, એસસીઈઆરટી. ડીઆઈઈટી બ્લોક અને કલસ્ટર રિસોર્સ સેન્ટર (બીઆરસીએસ અને સીઆરસી) જેવા અન્ય એજન્સીઓના સક્રિય સહયોગ અને ટેકો મેળવવા માગે છે. જોઈંટ્સના મુખ્ય કાર્યો નીચે મુજબ છે:

- A રાજ્ય સ્તરે નીતિ આયોજન માટે આધાર આપે છે.
- B વિવિધ પાસાઓ પર સંશોધન અભ્યાસો હાથ ધરે છે,
- C રાજ્ય અને પેટા-રાજ્ય સ્તરની સંસ્થાઓ માટે વ્યાવસાયિક માર્ગદર્શન પ્રદાન કરે છે.
- D શૈક્ષણિક મેનેજરાજની ક્ષમતા, તેમના સહાય કાર્યર્તઓ અને રાજ્ય, પ્રદેશ અને જિલ્લા સ્તરોના સમુદાયના નેતાઓનું નિમાણ કરે છે.
- E શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો તેમજ શિક્ષણની પ્રચલિત પ્રણાલીઓના મૂલ્યાંકનની વ્યવસ્થા વિકસાવવી અને સંચાલિત કરવી.
- F પ્રોજેક્ટ આયોજન, અમલીકરણ, દેખરેખ અને મૂલ્યાંકનમાં સપોર્ટ કરે છે,
- G શૈક્ષણિક કાર્યકર્તાઓમાં હકારાત્મક વર્તન બદલાવ લાવવા માટે સપોર્ટ, માર્ગદર્શન અને તાલીમ પ્રદાન કરે છે.
- H શૈક્ષણિક આયોજન અને વ્યવસ્થા ક્ષેત્રમાં બ્લોક, જિલ્લા, રાજ્ય, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે માહિતી દસ્તાવેજ અને પ્રસારિત કરે છે.
- I શૈક્ષણિક આયોજન, વ્યવસ્થાપન વિકાસ, નિરીક્ષણ, તાલીમ અને સંશોધન માટે રાજ્યની અંદર અને બહાર એક નેટવર્ક સ્થાપિત કરે છે.
- J શૈક્ષણિક આયોજન અને સંચાલનમાં સંકળાયેલા લોકો માટે એક વહેંચણી પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડે છે.
- K અન્ય રાજ્યો, ભારત સરકાર અને અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ માટે કન્સલ્ટન્સી સેવાઓ ઓફર કરે છે.
- L શૈક્ષણિક આયોજન અને સંચાલનના કારણને આગળ વધારવા માટે એનજીઓ પ્રોજેક્ટસને સપોર્ટ કરે છે.

પ્રવૃત્તિ-૨

૧. શૈક્ષણિક સંદર્ભમાં SCERT ના કાર્યોને ગંભીરતાથી વિશ્લેષણ કરો
સંશોધન, તાલીમ અને વિકાસ

૨. SIEMAT વર્તમાન શૈક્ષણિક સિસ્ટમમાં એક મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે આને યોગ્ય બનાવવું નિવેદન

ભારતમાં પ્રારંભિક શિક્ષા : એક સિહાવલોકન

નોંધ

?

૪.૪ જિલ્લા કક્ષાએ પ્રથમિક શિક્ષણના સંસ્થાકીય માળખા- ડીઆઈઈટી (DIETs)

આ ૧૯૮૬ ની પોલિસી ઓને એજ્યુકેશન પર આધારિત છે. તે અંગેની ઝાંખી થઈ શકે છે અહીં.

ડીઆઈઈટી એ આયોજન, અમલીકરણ અને દેખરેખ માટે જિલ્લા કક્ષાએ એક એજન્સી છે જિલ્લામાં શિક્ષણ શાસ્ત્રીય પ્રવૃત્તિઓ.

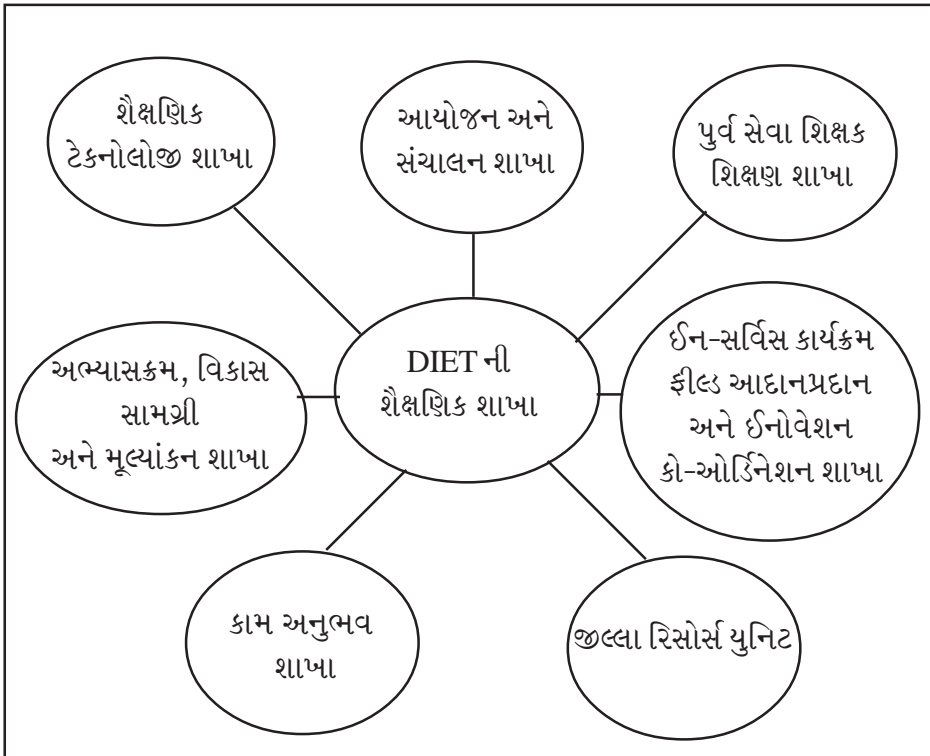
ડીઆઈઈટી (DIETs) નું માળખું

ડીઆઈઈટી (DIETs) પૂર્વ-સેવા આપનારા બંને તાલીમાર્થીઓને રહેણાંક સુવિધા પૂરી પાડે છે.

દરેક ડીઆઈઈટીમાં નીચેના સાત શૈક્ષણિક શાખાઓ છે.

- પૂર્વ-સેવા શિક્ષક શિક્ષણ શાખા (PSTE)
- વર્ક એક્સપિરિયન્સ બ્રાન્ચ (WE)
- જિલ્લા રિસોર્સ યુનિટ (DRU)
- ઈન-સર્વિસ પ્રોગ્રામ, ફીલ્ડ ઈન્ટરેક્શન અને ઈનોવેશન કો-ઓર્ડિનેશન શાખા (આઈએફઆઈસી- IFIC)
- અભ્યાસક્રમ, ભૌતિક વિકાસ અને મૂલ્યાંકન શાખા (CMDE)
- શૈક્ષણિક ટેકનોલોજી શાખા(ET)
- આયોજન અને સંચાલન શાખા (P & M)

નીચે પ્રમાણે આ શાખાઓ / એકમો ડાયાગ્રામેટિક તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

આકૃતિ-૪.૩ : ડાઈટ (DIET)ની શૈક્ષણિક શાખાઓ

નોંધ

૪.૪.૧ DIET ની ભૂમિકા

DIET ની ભૂમિકા નીચે મુજબ છે:

- જિલ્લા અને પેટા-જિલ્લા સ્તરોના વિવિધ હિસ્સેદારો સાથે સીધો દ્વારા સંપર્ક દ્વારા સમસ્યારૂપ વિસ્તારોને ઓળખવા.
- પ્રારંભિકના વિવિધ પાસાઓ પર નાના સંશોધન અભ્યાસો રચવા અને તેનું સંચાલન કરવા શિક્ષણ
- જિલ્લામાં એક્શન રિસર્ચ પ્રવૃત્તિને મોનિટર કરવા માટે,
- શિક્ષકને તાલીમ આપવા માટે, સંશોધકો ને એક્શન રિસર્ચ કરવા અને તેમના સ્ત્રોત સહાય પૂરો પાડવા માટે તાલીમ આપવા માટે,
- સંશોધનના તારણોને શેર કરવા, સંબંધિત હસ્તક્ષેપોમાં વધુ સુધારણા માટે જિલ્લા યોજનામાં તે સામેલ કરવા.

નોંધ

૪.૪.૨ DIET ના કાર્યો

દરેક ડીઆઈઈટીને નીચેના કાર્યો કરવા પડે છે.

A એ નીચેના લક્ષ્ય જૂથેની તાલીમ અને અભિગમ:

- પ્રાથમિક શાળા શિક્ષકો (પૂર્વ સેવા અને સેવા બંને),
- તાલીમ ઓરિએન્ટેશન હેડ માસ્ટર્સ, સ્કૂલના વડાઓ અને શિક્ષણના અધિકારીઓ, બ્લોક સ્તરે વિભાગ.
- અનૌપચારિક અને પૌઠ શિક્ષણના પ્રશિક્ષકો અને નિરીક્ષકો (ઈન્ડક્શન સ્તર અને સતત શિક્ષણ)
- જિલ્લા શિક્ષણ અને ગ્રામશિક્ષણ સમિતિઓ (વી. ઈ. સી.) સમુદાયના નેતાઓ, યુવાનો અને અન્ય સ્વયંસેવકો, જે શાક્ષણિક અને પ્રવૃત્તિઓ તરીકે કામ કરવા માગે છે.

B જિલ્લામાં પ્રારંભિક અને પૌઠ શિક્ષણ પ્રણાલીઓ દ્વારા શૈક્ષણિક સ્ત્રોત સહાય

- વિસ્તાર સાથે વિસ્તરણ પ્રવૃત્તિઓ અને ક્રિયાપ્રતિક્રિયા,
- શિક્ષકો અને પ્રશિક્ષકો માટે સંસાધન અને શિક્ષણ કેન્દ્રની સેવાઓની જોગવાઈ,
- સ્થાનિક રીતે સંબંધિત સામગ્રીનું વિકાસ સહાય, મૂલ્યાંકન સાધનો વગેરે પ્રારંભિક શાળાઓ અને કાર્યક્રમોના મૂલ્યાંકન કેન્દ્ર તરીકે આપવા
- એનએફઈ/એઈ સી) એક્શન રિસર્ચ અને પ્રયોગો: પ્રથામિક અને પુષ્પ વયના શિક્ષણ ઉદ્દેશ્યોને હાંસલ કરવા જિલ્લાના ચોક્કસ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે.

C એક્શન રિસર્ચ અને પ્રયોગો :

ડીઆઈઈટી (DIET) ને આ વિધેયોને મુક્ત કરવા માટે સક્રિય કરવા માટે, વધારાની ભૌતિક સુવિધાઓ (જેમ કે મકાન, વગેરે) સૂચનાત્મક સામગ્રી સહાય અને સાધનો, વધારાના, સક્ષમ અને યોગ્ય શિક્ષક શિક્ષકો, સ્વા. ત્તા, તાલીમ

કર્મચારીઓ અને નાણાકીય અનુદાન DIET ની જોગવાઈ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત,

યુ ઈ ઈ (UEE) માટે સંસ્થાકીય માળખું

નવું શાખાઓ DIET માં બનાવવામાં આવી છે. જેમ કે નીચેના:

- D પૂર્વ-સેવા શિક્ષણ શાખા,
- E અભ્યાસક્રમ, સામગ્રી વિકાસ અને મૂલ્યાંકન શાખા,
- F કામ અનુભવ શાખા,
- G પુત્ર અને બિન ઔપચારિક શિક્ષણ શાખા માટે જિલ્લા રિસોર્સ યુનિટ (ડીઆરયું - DRU) અને અન્ય શાખાઓ જેમ કે આયોજન અને વ્યાવસ્થાપન, શૈક્ષણિક તકનીકી અને સેવાના કાર્યક્રમો, ક્ષેત્રની ક્રિયાપ્રતિક્રિયા અને નવીનીકરણ, સંકલન શાખાઓ.

૪.૫ બ્લોક સ્તર પર પ્રારંભિક શિક્ષણના સંસ્થાકીય માળખા-બીઆરસી (BRCs)

DIET ની ગુણવત્તા સુધારવા માટે જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે.

શિક્ષણ અને જિલ્લા સ્તરે શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ ઝડપી. આ બ્લોક સ્તર પર બ્લોક રિસોર્સ સેન્ટર પૂરું પાડવામાં આવેલું છે

શૈક્ષણિક સહાય અને શિક્ષકો અને શાળાઓ માટે અને શૈક્ષણિક માર્ગદર્શન શાળા સ્તર પર ગુણવત્તા સુધારણા દરમિયાનગીરીઓનું અમલીકરણ.

બીઆરસીમાં ૧૦૦ ગામોનો સમૂહ છે. બી.આર.સી.ની પ્રવૃત્તિઓનું સંકલન થાય છે

બ્લોક એજ્યુકેશન ઓફિસર દ્વારા ડેટા જેવા અન્ય કર્મચારીઓની તકનીકી સહાયતા સાથે પ્રવેશ ઓપરેટરો, જુનિયર ઈજનેરો, બ્લોક કાઓર્ડિટર, સ્ત્રોત શિક્ષકો અને અન્ય કર્મચારી

૪.૫.૧ બીઆરસી (BRCs)ની ભૂમિકા અને કાર્યો

એસ.એસ.એ પ્રવૃત્તિઓના આયોજન, અમલ અને નિરીક્ષણમાં બીઆરસી સામેલ હોવું જોઈએ; તે શિક્ષકોને તાલીમ આપે છે, માલ સામગ્રી કોમ્પ્યુનિટી ગતિશીલતા, ક્રિયા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ/સ્પર્ધાઓના સંશોધન કાર્યો અને સંગઠન. પ્રાથમિક શિક્ષણ વિશેની કોઈપણ માહિતી બી.આર.સી. દ્વારા પૂર્ણ થઈ છે અને ત્યારબાદ જિલ્લા અને રાજ્ય કક્ષાના અધિકારીઓને ઉપલબ્ધ કરવામાં આવે છે. દરેક પ્રકારના ઓનાઈટ શૈક્ષણિક સહાય આપવા માટે બીઆરસી સ્ત્રોત કેન્દ્ર બનવાનો પ્રયાસ કરે છે પ્રારંભિક શાળા શિક્ષકોને ઉપલબ્ધ કામગીરી નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રાથમિક શાળામાં પૂરતો રહેઠાણ અને સાધનો પૂરા પાડવા.

- A શાળા ઈમારતોની વર્તમાન સમારકામ હાથ ધરવા અને જો વિશેષ મરામત હાથ ધરવા અને નવી ઈમારતો બાંધવા માટે અધિકૃત હોય તો,
- B શાળા દ્વારા આવા નિરીક્ષણ માટે નિશ્ચિત કરવા માટે.
- C તેના વિસ્તારમાં ફરજિયાત ભોજન શક્ય હોય ત્યાં ગોઠવવા માટે
- D બાળકોને મધ્યાંતર ભોજન શક્ય હોય ત્યાં ગોઠવવા માટે.
- E તેના વિસ્તારમાં ફરજિયાત હાજરી અમલીકરણ માટે જવાબદાર બનવું,
- F બાળકોને મધ્યાંતર ભોજન શક્ય હોય ત્યાં ગોઠવવા માટે
- G બાળકોને એક્સમાન આપવા અને
- H શાળા કાર્યની ઉજવણી અને શાળામાં પર્યટન અને અન્ય સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોનું આયોજન

નોંધ

નોંધ

યુ ઈ ઈ (UEE) માટે સંસ્થાકીય માળખું

- I બ્લોકમાં હાથ ધરાવામાં આવેલ શૈક્ષણિક કામોના બાંધકામની પ્રગતિ અને ગુણવત્તા પર નજર રાખવા.
- J જાગરૂકતા અભિયાનો અને બ્લોક-લેવલનાં કાર્યોનું આયોજન.
- K અન્ય અજન્સીઓ જેમ કે એનજીઓ, એસએચજી (સ્વ સહાય જૂથો) સરકારી વિભાગો, વગેરેના સંકલન અને સહકારને સુરક્ષિત કરવા. વિવિધ પ્રોગ્રામ ઈનપુટ્સના અમલીકરણ માટે બ્લોકના અન્ય અધિકારીઓ સાથે સામયિક સમીક્ષા બેઠક યોજી કરવી.
- L બ્લોકસમાં તાલીમ કાર્યક્રમોની દેખરેખ રાખવી અને તાલીમની અસરનું મૂલ્યાંકન કરવું.

૪.૬ કલસ્ટર કક્ષાએ પ્રાથમિક શિક્ષણના સંસ્થાનો માળખું - સીઆરસી (CRCs)

કલસ્ટર એકથી દસ શાળાઓનું જૂથ છે. જેમા વિવિધ સંસ્થાઓ કરી શકે છે. સ્ત્રોતો, કર્મચારીઓ, સામગ્રી, શિક્ષણ સહાય વગેરે અને શેરિંગના આધારે તેનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. સી. આર. સી. ના શિક્ષકો દ્વારા મળીને આવે છે. વિચારો અને અનુભવોને અન્ય શિક્ષકો સાથે અને તેમના પોતાના વ્યાવસાયિક વિકાર પર બદલો .

બ્લોકમાં બીઆરસી તરીકે કલસ્ટર સ્તર પર સમાન પ્રવૃત્તિ કરવા માટે CRC જરૂરી છે. સ્તર આ સી. આર. સી ઉચ્ચારિત સ્કૂલના હેડ માસ્ટર્સને જવાબદાર રહેશે. ગ્રામીણ વિસ્તારો અને કલસ્ટર માટે પંચાયત શિક્ષણ અધિકારી તરીકે જાહેર કરવામાં આવી છે. શહેરી વિસ્તારો માટે શિક્ષણ અધિકારીઓ.

૪.૬.૧ સીઆરસી (CRCs) ની ભૂમિકા

૧. શાળાના કાર્ય માટે નિયમો અને પ્રક્રિયાઓ તૈયાર કરવા માટે,
૨. શાળાના નાણા વ્યવસ્થા અને વિતરણ માટે,
૩. નવા અભ્યાસક્રમ / અભ્યાસક્રમના અમલીકરણની વ્યવસ્થા કરવી.
૪. શિક્ષકો માટે કાર્યશાળાની વ્યવસ્થા કરવી

૪.૬.૨ સીઆરસી (CRCs) ના કાર્યો

સી. આર. સી. શિક્ષક સશક્તિકરણના કેન્દ્રો તરીકે કાર્યરત છે. જ્યાં શિક્ષકો તેમના અનુભવો અને નવીના શાળામાં તેમને. CRC ના કાર્યો નીચે મુજબ છે:

- સંકુલ માં શાળાઓ નિરીક્ષણ અને દેખરેખ,
- સંકુલ અંદર શિક્ષકો ટ્રાન્સફર પ્રારંભ,
- પગારનું વિતરણ,
- ફર્નિચરનું વિતરણ
- સાધનો અને સ્ટેશનરી,
- સંકુલમાં રજાના વિકલ્પોની જોગવાઈ,
- સંકુલમાં શાળાઓની સભાઓ માટે કેઝ્યુઅલ રજા મંજૂરી.
- બીઆરસી, જિલ્લા અને રાજ્ય કર્મચારીને શબ્દ ટ્રાન્સમિશન માટે માહિતી સંગ્રહ.
- અભ્યાસેતર સામગ્રી વિકસાવવી.
- શૈક્ષણિક નિયમિત બેઠકો ગોઠવો.
- શિક્ષણ અને શિક્ષણ સંસાધનોની વધુ રીત પૂરી પાડવી

યુ ઈ ઈ (UEE) માટે સંસ્થાકીય માળખું

- ..... માટેનાં સેવામાં પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમો માટે આયોજન કરવું
- શાળાઓની દેખરેખ

સીઆરસી ગ્રામીણ શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓની અલગતા તોડે છે. તે શાળા શાસન અને જવાબદારી સુધારે છે.

૪.૭ ચાલો આપણે ઉપર ગણતરી કરીએ.

ખાસ કરીને એમએચઆરડી, સરકારી, સામાન્ય અને પ્રાથમિક શિક્ષણમાં શાળા શિક્ષણના વિવિધ પરિણામોમાં શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરવા માટે. ભારતના દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણના ગુણાત્મક સુધારા માટેની જવાબદારી વિકેન્દ્રી કરણની છે. રાષ્ટ્રીય સ્તરે શિક્ષણના સર્વોચ્ચ સંસ્થા, એનસીઈઆરટીની સ્થાપના ૧૯૬૧ માં કરવામાં આવી હતી. એનસીઈઆરટીના વિશેષ કાર્યો શાળાના શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવા અને શૈક્ષણિક બાબતો પર એમએચઆરડીને સલાહ આપવાનો હતો. આ એકમમાં એનસીઈઆરટીની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ અને કાર્યોની રચના કરવામાં આવી છે.

રાજ્ય કક્ષાએ બે મુખ્ય પ્રકારનાં સંસ્થાઓ યુઈઈના હેતુઓ હાંસલ કરવા માટે કામ કરે છે. આ SIEMAT છે એસસીઈઆરટી (સ્ટેટ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશનલ રીસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ) એ રાષ્ટ્રીય સ્તરે એનસીઆરટી કરે તે પ્રમાણે રાજ્ય સ્તરે તે જ કાર્યો કરે છે. તે એનસીઈઆરટીની જેમ વિવિધ વિભાગો ધરાવે છે. તે રાજ્ય શિક્ષણ વિભાગના શૈક્ષમિક વિભાગ છે. અન્ય સ્તરની સંસ્થા એસઆઈઆઈએએમએટી (સ્ટેટ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ એજ્યુકેશનલ મેનેજમેન્ટ એન્ડ ટ્રેનિંગ) છે. શૈક્ષણિક વહીવટ સાથે કામ કરતા કર્મચારી ઓમાં સંચાલકીય કુશળતા વિકસાવવાની મુખ્ય ભૂમિકા છે. આ ઉપરાંત તે રાજ્ય સ્તરે નૈતિક આયોજનને ટેકો આપે છે અને વિવિધ કર્મચારીઓને વ્યાવસાયિક કુશળતા પૂરા પાડે છે.

શિક્ષણના સંગઠનાત્મક માળખાના વધુ વિકેન્દ્રીકરણ આ અંગે કરવામાં આવ્યું હતું એન. પી. ઈ- ૧૯૮૬ ની ભલામણ ફોર્મમાં જિલ્લા કક્ષાએ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ DIET ની રચના કરવામાં આવી હતી. ડીઆઈઈટીઓનું આયોજન પૂર્વ-સેવા અને પદવી આપવાની હોય છે. શિક્ષક શિક્ષણ કાર્યક્રમ વધુમાં, ડીઆઈઈટી પણ પ્રારંભિક શિક્ષણ પરના નાના સંશોધનો હાથ ધરવામાં આવે છે. અભ્યાસક્રમ અને સામગ્રી વિકાસ તૈયાર કરે છે. તેની પાસે એજ જિલ્લા રિસોર્સ યુનિટ (DRU) છે.

વધુ વિકેન્દ્રીકરણમાં બ્લોક રિસોર્સ કેન્દ્રો અને કલસ્ટર સ્ત્રોતનો સમાવેશ થાય છે. કેન્દ્રો જે પ્રારંભિક માટે શૈક્ષણિક સહાય અને શૈક્ષણિક માર્ગદર્શન પુરું પાડે છે. શિક્ષકો અને શાળામાં શિક્ષણ. સીઆરસી શિક્ષકોના કેન્દ્રો તરીકે કાર્ય કરે છે. સશક્તિકરણ જ્યાં શિક્ષકો તેમના અનુભવો અને તેમના સંબંધિત શાળાઓમાં તેમના દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતી નવીન પ્રથાઓ શેર કરવા માટે મળે છે.

નોંધ

નોંધ

૪.૮ ગ્લોસરી / સંક્ષિપ્ત શબ્દો

- એનસીઈઆરટી (NCERT) - નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશન રીસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ
- એમએચઆરટી (MHRD) - માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય
- અસસીઈઆરટી (SCERT) - સ્ટેટ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશનલ રીસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ
- એમએલએલ (MLL) - લનિંગના ન્યૂનતમ સ્તર
- ડીપીઈપી (DPEP) - જિલ્લા પ્રાથમિક શાળા શિક્ષકો માટે વિશેષ અભિગમ
- એસ.ઓ.પી.ટી (SOPT) - પ્રાથમિક શાળા શિક્ષકો માટે વિશેષ અભિગમ
- ટીક્યુએમ (TQM) - કુલ ગુણવત્તા સંચાલન
- એસઆઈએએમએટી (SIEMAT) - સ્ટેટ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ એજ્યુકેશનલ મેનેજમેન્ટ એન્ડ ટ્રેનિંગ
- એનજીઓ (NGO) - બિન સરકારી સંગઠન
- ડિઆઈઈટી (DIET) - જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ સંસ્થા
- બીઆરસી (BRC) - બ્લોક રીસોર્સ કેન્દ્રો
- સીઆરસી (CRC) - ક્લસ્ટર રિસોર્સ સેન્ટર્સ

૪.૯ સૂચવેલ વાંચન અને સંદર્ભો

- દેશમુખ અશિમા & ડો. નાયર અંજુ (૨૦૧૦) એજ્યુકેશનલ મેનેજમેન્ટ, હિમાલય પબ્લિશિંગ હાઉસ, પાનાં ૪૭૯-૪૯૨
- દેશમુખ વી. અને પાટીલ ડબલ્યુ. (૨૦૦૯), પ્રથમિક શિક્ષણ: વર્તમાન સ્થિતિ, સમસ્યાો અને સોલ્યુશન્સ. નિરાલી પ્રકાશન
- પંડયા, એસ.આર. શૈક્ષણિક સંચાલન
- <http://www.dtert.tn.nic.in/Functions%20of%20DIET.html>

૪.૧૦ યુનિટ-એન્ડ એક્સરસાઈઝ

૧. બોક્સમાં છુપાયેલા એનસીઈઆરટી (NCERT) ના નવ કાર્યો છે. તે વિધેયો શોધો.

યુ ઈ ઈ (UEE) માટે સંસ્થાકીય માળખું

d	i	s	s	e	m	i	n	a	t	e
e	f	g	r	e	s	e	a	r	c	h
d	t	u	s	e	s	a	r	c	g	h
o	r	i	e	n	t	a	t	i	o	n
d	a	d	d	g	r	e	s	e	r	e
s	i	a	r	d	e	v	o	P	I	g
u	n	n	w	o	r	k	s	h	o	P
r	i	c	q	w	e	t	r	t	i	g
v	n	e	d	e	v	e	I	o	q	e
o	g	s	u	r	v	e	y	s	r	e
i	m	P	I	e	m	e	n	t	s	o
d	e	v	e	I	o	P	m	e	n	t

નોંધ

૨. કોઈપણ ડીઆઈઈટીની મુલાકાત લો અને નીચે મુજબના ડીઆઈઈટીના કામકાજનો અભ્યાસ કરો અને સંક્ષિપ્ત અહેવાલ લખો.
- A તેમના દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી શારીરિક સુવિધાઓ.
- B છેલ્લા શૈક્ષણિક વર્ષમાં અમલમાં આવેલા કાર્યક્રમોની વિવિધતા અને વ્યાપકતાને ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષક સેવા.
- C છેલ્લા બે વર્ષમાં કરવામાં આવેલી તાલીમની પ્રવૃત્તિઓ અને તેમની લાંબા ગાળાની અસરો.
- D વિગતવાર તેમના કાર્યો યાદી.